

Danica Pinterović

MURSA U SVJETLU NOVIH IZVORA I NOVE LITERATURE

Ovim se prilogom pokušava pokazati, kako novi pogledi iz opće historije rimske Panonije pomažu sagledavati i objašnjavati izolirana fakta, dobivena arheološkim ispitivanjima i studijem izvora, i, kako izolirane činjenice ili rezultati mogu podvući ili pojačavati argumente iz općeg pregleda.

Prošla su tri decenija u kojima više nije bilo Brunšmida ni Celestina, a ni Hoffiller se više nije bavio istraživanjem Murse, no u istraživanju se išlo naprijed baš na temeljima koje su oni postavili. Novi rezultati, iako skromni, vrlo su stimulativni za daljnje prodiranje u historijsko zbivanje za rimske epohe na ovom terenu.

Dok je Brunšmid u imenu Mursa vidio epihorski naziv jednog panonskog plemena na desnoj obali Drave, a A. Mayer to ime tumačio iz staroilirskog jezika kao »močvarno mjesto«, Celestin se prvi upoznao sa tragovima groblja predrimskog naselja Murse na ciglani u donjem gradu. Danas je poznato da donjogradska ciglana pokriva teren nekropole toga naselja, koja je dugo, valjda i stoljećima, bila u uporabi i koja svojim nalazima upućuje na problem odnosa keltskog zavojevača i panonskog stanovništva.¹

U referatima na Simpozijumu o Ilirima u prahistorijsko doba, održanom 1964. u Sarajevu, izdiferencirani su pojmovi »Iliri« i »Panoni«, a prema njima Panoni predstavljaju izrazitu etničku grupu, različitu od Ilira, sa posebnim teritorijem koji na jugu seže do Save, sa specifičnom materijalnom kulturom, posebnim panonskim jezikom i običajem incineracije i sahranjivanja u urne.²

Prema A. Mócsyju, koji se drži starijih shvatanja tog problema, arheološki se danas u Panoniji mogu lučiti dva područja, keltsko, srodno noričkom, i ilirsko, srodno dalmatinskom i južnoilirskom kulturnom krugu. Granica između oba područja ide linijom Siscia — Blatno jezero — istočni pravac na Dunav. Razlike u oba područja samo su posljedice rasporeda plemenskih snaga u predrimsko doba i ukazuju na dominaciju bojskih Tauriska na zapadu, odn. »panonskih« Skordiska na istoku te linije.³

Mursa i pleme Andizeta nalaze se dakle na području ovih posljednjih, odn. na jugoistočnoj periferiji panonske oblasti i stoga se u ispitivanju nekropole predrimske Murse valja osloniti na ove smjernice i utvrditi karakteristike materijalne kulture autohtonog elementa i ev. strane utjecaje koji mogu potjecati i iz susjednih oblasti.

Postepeno se pošlo dalje u objavljivanju skupina rimskog materijala: sarkofaga, grobova, nadgrobnih spomenika, kamenih i brončanih plastika i epigrafskog materijala.⁴ Natpisi iz Osijeka i Dalja, objavljeni do 1958. već su ušli u rad »Inscriptiones Latinae« Ane i Jara Šasela,⁵ a karakteristike sarkofaga razmotrene su u radu A. Cermanovićeve »Die Dekorierten Sarkophage in den römischen Provinzen von Jugoslawien«, gdje su poslužili za potkrepu nekoliko teza, odn. hipoteza. Prvo, da se u Panoniji razvio posebni tip sarkofaga, doduše pod stranim utjecajem, no da je u lokalnim radionicama primio vlastitu fizionomiju; da idući iz Norika u Panoniju sarkofazi postaju sve češći i da su najčešći u Panoniji Inferior; da se oni mogu datirati najranije u kraj 2. stoljeća i da su prevladali u 3. st.; da je Mursa bila jedan od 4 moguća produkciona centra za sarkofage u Noriku i Panoniji, i da sarkofazi Murse pokazuju zatvorenu cjelinu; u sarkofazima da su se pokapali većinom (osim Orijentalaca u Intercisi) romanizirani keltsko-ilirski stanovnici Panonije i Norika.⁶

Objavljena je i poznato obilata terra sigillata, te rimske opeke i crijevovi s pečatima;⁷ brončana plastika i brončane posude,⁸ geme,⁹ koštani predmeti,¹⁰ numismata.¹¹ Objavljeni su dosadašnji rezultati topografskih istraživanja od 18. st. nadalje,¹² historijat ruševina Murse i otkriće tragova rimske ceste s onkraj Drave.¹³

Analiza sigilate je ukazala na značajnost importa iz Južne Galije i Germanije, naročito iz fabrika Lezoux i Rheinzabern, kao i pojavu domaće panonske sigilate slabije kvalitete u doba, ili poslije, markomanskih ratova, što se podudara s općim pregledom importa te robe u jugoistočnu Panoniju.¹⁴ Tako je i analiza brončanog materijala mogla ukazivati na import iz Italije, Orijenta i Galije.¹⁵ — Rezultati topografskih istraživanja uzeti su u obzir i u radu J. Klemenca »Der Pannonische Limes in Jugoslawien«.¹⁶

Historija Panonije A. Mócsyja, zapravo pokušaj sinteze na temelju dosadašnjih istraživanja, omogućuje nam da mnoge detalje poznate iz izvora u vezi Murse, sagledavamo ne izolirano, već u sklopu zbivanja cijele provincije. Tu nalazimo nove momente u shvatanju plemenske organizacije koju su Rimljani u Panoniji zatekli i preuzeli, zatim nove momente u procesu organizacije, pa zatim romanizacije provincije; osim toga nove, ili bar bolje obrazložene rezultate u vezi etničke pripadnosti stanovništva i vojske. Stanovništvo je bilo podvrgnuto u samo prva dva stoljeća carske ere stalnim promjenama zbog urbanizacije provincije, dok je i vojska zbog stalnih kretanja, kao i zbog promjena u svom sastavu pružala uvijek novu sliku. Onomastičke analize pripomogle su da se dobiju nova shvatanja nesamo o etničkoj pripadnosti stanovnika, već i o njihovom pravnom položaju i o ritmu dodjeljivanja građanskih prava. Pokazalo se, da su markomanski ratovi značili vrlo važnu cezuru u povijesti Panonije, iza koje je slijedilo doba kratkog procvata romanizacije provincije Panonije.¹⁷

Metoda koja je poslužila da se dođe do novih momenata u razvoju provincije, o kojima izvorni pisci donose samo vrlo šture podatke, počiva na analizi svih imena koja su iz Panonije sa natpisa ili iz autora poznata. To su imena rimskih i latinskih građana (tria-nomina-sistem) i imena peregrinih (jedno ime uz ev. dodatak). Carska gentilicija ukazuju kad je neka osoba ili njen predek stekao rimsko građansko pravo; rimska i latinska necarska gentilicija pomažu kod ustanovljavanja porijekla familije, neitalski nomen ukazuje po jezičnim karakteristikama na jezično područje. Cognomina su individualnija, ovisna od mode i etnikuma i zato uslovljena vremenski i regio-

nalno.¹⁸ — Panonsko prastanovništvo nosilo je ilirska ili keltska imena, ali njihova razlika još je uvijek težak zadatak lingvistike, jer jezično čistih imenskih grupa u doba romanizacije više nema, ako se uzme u obzir 300-godišnja simbioza Kelta i Ilira u Karpatskom bazenu. Proces keltiziranja, odnosno iliriziranja u doba osvajanja Panonije već je bio davno završen. Naravno da ima imena, koja se mogu tačno opredijeliti prema grupi jezika, ali kod većine je to nemoguće.

A. Mócsy je prostudirao imenski materijal cijele provincije, da bi što sigurnije izbjegao krive zaključke. Najvažniji podaci koje mu je imenski materijal dao bili su: 1) pravni položaj osobe, 2) način i vrijeme sticanja građanskih prava i 3) porijeklo: prastanovnik ili stranac. S tim podacima moglo se unijeti mnogo više svjetla u unutrašnju historiju Panonije.¹⁹ — Iskristalizirani su ovi važni opći pogledi u historiji prva dva stoljeća: 1) Pod Augustom provincija se sastojala od »civitates peregrinae«, a centar vojničke okupacije bio je u trokutu Emona—Siscia—Poetovio. 2) Pod Tiberijem je počela romanizacija sa veteranskim naseobinama u Emoni (odakle je legijski logor premješten u Carnuntum), Savariji, Scarabantiji i na zapadnoj obali Blatnog Jezera. Tiberijanska romanizacija ograničila se dakle na zapadni dio provincije. To se dešavalo i za Klaudija. 3) Pod Flavijevcima intenzivirao se proces romanizacije zapadne Panonije, jer su davana građanska prava i unutar »civitates peregrinae« i osnovana municipija; ujedno je učinjen daljnji korak u dolini Save osnivanjem kolonija Siscije i Sirmija. 4) Tek sa Trajanom počinje romanizacija istočne Panonije dodjeljivanjem građanskih prava u većoj mjeri, jer se išlo za tim, da se od domaćeg stanovništva stvori gornji društveni sloj. Hadrijan je svemu tome dao municipalni okvir: s izuzetkom Murse, svi su Hadrijanovi gradovi bili municipiji, što znači da su se oslanjali na svoje romanizirane prastanovnike. Osnovao je u unutrašnjosti municipija kao Mursellu, Mogentianae i Cibalae u kojima su domaći ljudi igrali neku ulogu. Tada su valjda dijelovi plemenskih teritorija postali municipalni teritoriji. Civitates koje nisu ni do 3. st. uklopljene u municipalni teritorij postale su »res publicae« sa pseudomunicipalnom upravom (kao Res publica Iasorum).²⁰

Nas ovdje zanima sve što bi pomoglo odgonetnuti prve početke rimske Murse. Pri tome je korisna paralela s počecima Emone, Siscije i Poetovija. U Emoni je bio tabor leg. XV Apol., o čemu govore natpisi. Tiberije je god. 14. n. e. tu legiju preselio u Carnuntum i u isto vrijeme osnovao koloniju Emonu uz veteransku dedukciju. Grad se razvio na mjestu legijskog tabora i u svom planu odmah je bio podijeljen kvadratima po uzoru na sistem insula (koji se tek u 3. st. potpuno izgrađuje). Vjeruje se da je gradski život počeo već u doba legijskog tabora za Augusta, jer se uz njega razvilo civilno naselje, canabae,²¹ dakako ponaviše od Italika. I ovdje se zemljište oduzelo prastanovnicima, bar djelomično, i parcele dodijelile veteranima. Jedan dio proučenih insula dopušta zaključak, da su njihovi vlasnici posjedovali u okolini grada svoja polja. Da je u trgovini i na zemljoradnji bilo robova kao radna snaga, mora se pretpostaviti po analogiji sa drugim dijelovima provincije i carstva. — Siscija je nastala na području plemena Colapiani i Sisciani (ilirski plemena). August je već 35. pr. n. e. u Sisciju smjestio posadu i Siscija je ostala jedna od najvažnijih baza vojničkih akcija u Panoniji. Za Augusta tu je bila legija IX Hispana koja je tu ostala do 42.—43. n. e. Iz vremena te legije nema natpisa. I opet nalazimo Italike u kanabama tabora, a uz njih i zapadnjake iz južne Galije i Hispanije, dok se

u dolini Kupe mogu konstatirati Akvilejci i Dalmatinci. Taj je grad za Vespa-
zijana postao kolonija, dakako uz veteransku dedukciju: otpušteni vojnici
 ravenske flote tu su se naselili (vojnički diplom iz god. 71., CIL XVI 14), a
 također i augzilijarni veterani istočnog porijekla. Vjerojatno je tada dodje-
 ljavano građansko pravo, kao i još poslije za Hadrijana. Siscija je postala
 važan trgovački grad.²² — Dalje na istok Sisciji stanovala su plemena Ose-
 riates i Iasi. Pomoću natpisa njih je lakše od mnogih ostalih plemena lokalizirati, jer su u Daruvaru nađeni natpisi sa: »res publica Iasorum«.²³ Ni poslije
 Constitutio Antoniniana ova općina nije postala municipij, već je dalje ostala
 plemenska župa pod imenom Res publica Iasorum.²⁴ — U P o e t o v i o došla
 je valjda u doba osvajanja 11. pr. n. e. leg. VIII Augusta koja je odatve već
 45. otišla, da bi na njeno mjesto došla leg. XIII Gemina. Kad je za Vespa-
 zijana taj legijski tabor prestao, Poetovio je postao kolonija, koja je osno-
 vana veteranskom dedukcijom. Tada su se počele graditi velike gra-
đevine na mjestu tabora i canaba.²⁵ Veterani su pripadali
 leg. I i II Adiutrix i leg. IV Flaviji. Prastanovnici, plemena Serretes i Sera-
 pilli, koja su u okolici Poetovija živjela, vjerojatno su, prema analogijama,
 imala svoju peregrinu civitas (nad kojom su nadzor vršili oficiri legija u
 Poetoviju). Tek kad je Trajan osnovao koloniju i izdašno podjeljivao gra-
 đanska prava, nestala je civitas na teritoriju kolonije. Tada su se pomiješali
 italski stanovnici grada s prastanovnicima koji su nosili ponajviše ime
 Ulpus.²⁶

Južno od Mečekgorja, u kraju između Drave i Dunava, te na jug do
 Vuke živjelo je pleme Andizetes. Iz jednog dijela tog područja nastao je pod
 Hadrijanom teritorij kolonije Murse, a zapadno od nje poslije, možda pod
 Caracallom (CIL III 10243), osnovan je municipium Mursella. — Na tom ple-
 menskom teritoriju sve do Trajana nije se davalo građanska prava, kako se
 vidi iz analize imena koja se javljaju na natpisima u Pečuhu, Osijeku, Dalju
 i Batini. Stanovništvo koje se može pomoću inskripcija obuhvatiti stajalo je
 u vezi s augzilijarnim logorima uzduž Limesa. Urođeni se elemenat jedva
 javlja na natpisima. Slijedi da su građanska prava imali ovdje naseljeni
 augzilijarni veterani, a tek za Trajana uslijedilo je najranije dodjeljivanje
 građanskih prava. Tada su valjda samo najgornji slojevi plemena ta prava pri-
 mili. Relativno mali broj podijeljenih prava domaćima znači, da veći dio njih
 još nije bio postigao viši stepen romanizacije i stoga oni nisu natpise ni po-
 stavljali i tako nisu natpisima niti obuhvaćeni. Pojava italskih trgovaca može
 se i na ovom području dokazati, a isto tako i familija iz Akvileje koje su
 preko Savarije došle u Sopianae.²⁷ Nastavak života Italika može se u Pečuhu
 slijediti sve do početka 3. st.

Pomoću natpisa se može dokazati da je i u Mursi i njenoj okolici bilo
 sjeveroitalskih oslobođenika (vjerojatno u službi bogatih trgovaca) i Dalma-
 tinaca. Porijeklo amo pridošlih trgovaca ukazuje na dva trgovačka puta: na
 zapadno-panonski, dijagonalni put od Savarije preko Kestelja na Mursu, a
 tim su se služili Akvilejci, i — na puteve iz Dalmacije.²⁸ — Na križanju ta
 dva puta kod prelaza na Dravi ležala je Mursa, grad koji je Hadrijan podigao
 na koloniju.²⁹ Ne znamo ništa o razlozima osnivanja kolonije, no prema svim
 analogijama, vrlo je vjerojatno da je to bilo u vezi s veteranskom dedukci-
 jom, jer inače bi bilo teško razumjeti, zašto je taj grad pored tako brojnih
 »municipia Aelia« (Aquincum, Carnuntum, Mogentianae, Mursella, Cibalae)
 dobio rang kolonije. Upada u oči da urođeni elemenat ovdje nije imao ulogu
 kao kod municipija osnovanih od Hadrijana. Gradski funkcionari i uopće

gornji društveni sloj bili su stranci iz sjeverne Italije ili sa Zapada i stoga ih moramo smatrati potomcima trgovaca koji su se iz zapadne Panonije pomicali trgovačkim putevima i ovamo do Murse. O njima će još biti posebno govora. Toliko o pogledima Mócsyja na proces osvajanja, organizacije i romanizacije provincije.

A. Mócsy ipak dopušta, da su možda Rimljani već za Augusta i Tiberija prekoračili Dravu i tu imali stalne garnizone, no da epigrafski materijal i historijski izvori o tome šute, što je u stvari tako. On nadalje misli, da ostaje neriješen problem kakovu su ulogu u osvajanju takovi ev. garnizoni imali i da li su za romanizaciju imali istu vrijednost kao garnizoni na zapadu Panonije i u kraju između Save i Drave.

Na drugom mjestu, kad govori o prvim auxilijarnim logorima na Dunavu, kaže, da se na temelju nadgrobni^h kamenova auxilijaraca i na temelju drugih indicija iz predklaudijevskog i kludijevskog vremena smiju auxilijarni logori pretpostaviti na slijedećim mjestima: Vindobona (?), Arrabona, Brigetio, Aquincum, Lussonium, Cornacum i možda Mursa.³⁰

Ako i izvori šute, teško je zamisliti da na mjestu Murse, u blizini sastava Drave i Dunava u fazi osvajanja provincije nije bilo legijskog tabora. Analogije s Emonom, Siscijom i Poetovijem koje su za Augusta bile glavne vojničke baze kod osvajanja, a kasnije su pretvorene u kolonije s naseljenim veteranima i tako postale važne baze za romanizaciju provincije, ukazuju na to da se i kod daljnjeg osvajanja istočne Panonije možda postupalo na isti način. Teško je i zamisliti da vojnička okupacija ne bi bila išla dolinom Drave, usporedno sa prodiranjem uzduž Save i da pri tome Mursa ne bi odigrala neku važniju stratešku ulogu.

S tim se problemom intuitivno bavio Klemenc.³¹ On nas baš u tom smislu upozorava na nekoliko činjenica. Prvo, da se veliki dalmatinsko-panonski ustanak širio na cijelom prostoru između Jadranskog Mora, Drave i Drine, a to je Područje Dalmacije i Južne Panonije. Najvažniji ratni događaji odigrali su se baš ovdje i tu su Rimljani da savladaju ustanak koncentrirali velike vojne snage, raspoložive iz Italije, Mezije i Trakije. Govoreći o latenskim nalazima na terenu Osijeka, on smatra opravdanim pomišljati, da su Rimljani Mursu već i prije velikog ustanka bili zauzeli zbog važnog vojnčkog položaja. Drugo, da su veliki ratni događaji na dunavskom Limesu za Domicijana doveli mnoga pojačanja panonskim legijama i da je u doba suevsko-sarmatskog rata tu bilo 5 legija: leg. I i II Adi., leg. XIII i XIV Gem. i leg. XV Apol. — Treće, nakon uspješnog rata protiv Dačana Trajan reorganizira provinciju i dijeli ju na Gornju i Donju Panoniju. U Gornjoj Panoniji smještene su tada tri legije, i to u Vindoboni, Carnuntumu i u Brigetiju dok u Donjoj samo jedna, u Aquincumu. — Stoga Klemenc zaključuje da je za tih Domicijanovih i Trajanovih ratova vrlo vjerojatno zbog velike blizine ratišta bila bar povremeno i koja legija u Mursi. U prilog tome navodi natpis sa Verecundovog nadgrobnog spomenika,³² tj. spomenika jednog vojnika leg. X Gem., a centurije Paetove, koji se našao u Osijeku. Spomenik se može datirati između 102. i 107. te smatrati da je tada u Mursi bila oveća posada dotične legije, kao i Paetova centurija. Klemenc smatra da se i inače može uzeti kao sigurno, da su u Mursi u mnogo navrata boravile čete koje su ovamo poslone zbog ofenzive i zbog naročito pojačane obrane mosta na Dravi. Uzimlje u razmatranje i natpis sa nadgrobnog spomenika Velagenusa iz Osijeka,³³ konjanika coh. II Alp. koji ukazuje na raniji datum i smatra da je kohorta mogla imati učešća u dačkom i suevsko-sarmatskom ratu za Domicijanom.

cijana, i da su tada Sarmati prešli rimsku granicu u blizini utoka Drave u Dunav. — Isto tako smatra da je za kritičnih dana Domicijanovog sarmatskog rata u Mursi boravila ala Arav., jer se u Osijeku našao nadgrobni spomenik (koji je sada u Budimpešti) konjanika te ale, Nigera.³⁴ Ala Arav. se nalazi poslije u Dalju, kako to dokazuju tamo nađeni natpisi.

Poslije pobjede nad Dačanima i uređenja provincije Dacije, više u Mursi nije bila potrebna veća vojna snaga. Za Trajanova nasljednika Hadrijana, u Mursi je osnovana kolonija i tu su naseljeni veterani, te ona postaje jako uporište za romanizaciju ovog dijela Panonije. Tek za Dioklecijana Mursa opet postaje vojnička baza. Poneki kasniji vojnički natpisi Murse ukazuju na blizinu nekih većih vojnih akcija, o čemu će biti govora niže.

Zanimljivo je napomenuti da je već Katančić, govoreći o nadgrobnom spomeniku T. Aurelija Avitusa, vet. leg. II Adi., izrazio mišljenje, da je zimski tabor leg. II Adi mogao biti i u Mursi; međutim stoga što nijedna opeka s pečatom te legije nije iz temelja Murse izišla na vidjelo, on ipak to mišljenje odbacuje.³⁵ Nadalje, kad govori o opeki s pečatom leg. VI Herc., on također pretpostavlja da je ta legija u Mursi zimovala od vremena Maksimijana Herkulija (od kojega je ime legiji) sve do Teodozija, i, da je Valentinijan, jer je i sam bio Ilir, ovoj eminentno ilirskoj vojsci odredio u Mursi stalan tabor.³⁶ Što se pečata na opekama tiče, muzejska kolekcija opeka danas posjeduje i takovu s pečatom leg. II Adi. kao i sa leg. VI Herc., no ispitivanje takovih pečata krenulo je naprijed i mi danas prema pečatima neke vojne jedinice ne stvaramo više zaključak, da je ona imala garnizon na mjestu nalaza pečata. Opeke s vojničkim pečatima nađu se u građanskim naseljima, gdje su ili vojnici sudjelovali na gradnjama, ili su svoje opeke onamo eksportirali. Napr. iz natpisa CIL III 3280 znade se, da je Hadrijan dao izvesti neku gradnju u Mursi 133. god. (ili nešto kasnije) po leg. II Adi. a za tu legiju se znade da je tada imala garnizon u Aquincumu.³⁷

Ipak Katančićevo mišljenje o postojanju legijskog tabora u Mursi nakon svih iznesenih razmatranja samo dobiva na značenju i to baš zato što potječe od izvanredno dobrog poznavaoa rimske Panonije.

Za usporedbu i bolji uvid u proces razvoja vojničkih utvrda, civilnih naselja i kolonija te njihovog uzajamnog odnosa, neka posluže i neke postavke iz općeg prikaza tog procesa u rano doba rimske Britanije od G. Webstera.³⁸ Opaža se, veli, da su većinom urbani centri nastali iz vojničkih razloga, jer se može dokazati da su mnogi od njih zauzeli položaje blizu ranijih utvrda i logora te da su se čete uglavnom snabdijevale iz tih civilnih naselja. Tokom vremena tri su legijske utvrde u Britaniji postale kolonije (Camulodunum, Lindum, Glevum). Položaji augzilizarnih utvrda mogu se konstatirati u različitim distancama od kasnijih urbanih centara, a negdje samo nalazi vojničke opreme blizu njih ukazuju na nekadašnje prisustvo utvrde u blizini. — Ne zna se pravi položaj utvrde *C a m u l o d u n u m*, no nadgrobni spomenici centuriona leg. XX kao i navodi iz Tacita jasno govore o prisustvu te legije za namjesnika Aulusa Plautiusa. Niti za *G l e v u m* nema direktne evidencije, da je tamo bila legijska utvrda, osim jedino nadgrobnog spomenika jednog vojnika leg. XX. No navodi iz Tacita, ključni položaj mjesta nad donjim tokom rijeke Severn i nalazi fragmenata vojničke opreme, vode k pretpostavci, da je tamo bila legija (možda i leg. II Augusta). Što posebno liči poteškoćama oko ispitivanja logora Murse jest to, što se konstatiralo da su obrambeni uređaji rimsko-britanske kolonije Glevum podignuti baš na mjestu ranije legijske utvrde. Da je *L i n d u m* bila utvrda leg. IX (poslije leg. II Adi.)

i da je pod Domicijanom postala kolonija, to je bilo lakše utvrditi. *Viroconium* je davno poznat kao taborište leg. XIV, jer su tamo nađena tri nadgrobna spomenika te legije. Novija su iskapanja i tamo dokazala, da legijski tabor leži pokopan duboko ispod centralne površine grada i da će zauvijek biti nemoguće arheološkom metodom ovaj problem riješiti.³⁹ — U evidenciji augzilizarnih utvrda uz civilna naselja, autor je uzeo u obzir osim direktnog arheološkog zahvata još i nadgrobne spomenike ratnika, nalaze skupina novaca i fragmente vojničke opreme, Rezultati ispitivanja na britanskom tlu u mnogo se slučajeva mogu primijeniti i na zbivanja u Panoniji.

U svojem radu »Prilog topografiji Murse«⁴⁰ oslanjam se na stare i novije autore i istraživače topografije i iz njih utvrđujem podatke na temelju njihovih opažanja. Dvostruki zid koji je prikazan na Katančičevoj skici i Kollerovoj mapi naveo je Matasovića i Franjetića da ga smatraju zidom oko vojničkog tabora i da rasprave mogućnosti unutrašnjeg rasporeda zgrada, foruma, pretenture i dr. Međutim, sa velikom vjerojatnošću pretpostavljeni, vojnički logor Murse pripada, prema svim analogijama, ranom carskom periodu, dok moćni obrambeni zidovi oko grada, možda baš na mjestu prijašnjeg tabora, mogu potjecati iz kasnocarskog perioda, kada je cijela Panonija, no naročito istočna, stalno bila izložena upadima barbara. Tada su svi gradovi bili utvrđivani, pa što više i manja i veća gospodarska naselja uzduž dunavskog limesa i u unutrašnjosti.⁴¹

Pri daljnjem istraživanju Murse, pri analizi njenih natpisa koji još nisu potpuno iskorišteni za rezultate i pri arheološkim zahvatima za koje se već približava posljednji čas — ne bi se smjele zabaciti pretpostavke koje su ovdje iznesene, tj. da je Mursa u 1. st. bila vojnički, možda povremeno i legijski logor, da je odigrala značajnu ulogu u Domicijanovim i Trajanovim vojničkim akcijama, da je na teritoriju plemena tek za Trajana podjeljivano građansko pravo, a za Hadrijana osnovana kolonija u kojoj su prvenstveno naseljeni veterani.

U drugom dijelu svog rada Mócsy raspravlja o problemima historije stanovništva i provincijalne politike. Analizom sastava legija koje su boravile u Panoniji pokazalo se, da se sve do Trajana momčad panonskih legija ponajviše novačila u Italiji, a manje na Zapadu i u Africi. Poslije Trajana legije su se regrutirale s područja gdje su se nalazile. Tako su se leg. I Adi., X i XIV Gem. obnavljale u Panoniji Superior, a leg. II Adi. u Panoniji Inferior. No dakako da je bilo i iznimaka, kao upravo kod leg. II Adi., jer je u njoj još prije Marka Aurelija bilo Dačana, Orijentalaca i Okcidentalaca. Pretpostavlja se da je to bilo zato, što u Panoniji Inf. tada još nije bilo dovoljno momčadi s odgovarajućim stepenom romanizacije.⁴² — Što se ličnih odnosa vojnika tiče, aktivni se vojnik u 1. st. oficijelno nije mogao ženiti, niti su njegova djeca mogla stjecati njegova prava, osim u slučaju veze s libertinkama, jer su jedino one dobivale prava svojih muževa, a također i njihova djeca. U 2. st. se to mijenja, jer već nalazimo da su žene legionara domaćeg porijekla sa stečenim građanskim pravima.⁴³ — Poslije velikog panonsko-dalmatinskog ustanka vrlo je mnogo ala i kohorata stvoreno od domaćeg stanovništva, dok se za panonske legije novačilo samo na teritorijima kolonija, Siscije i Sirmija. Tada su legionari ponajviše bili italski stanovnici tih gradova, jer nije poznato da bi u 1. st. osobe municipalnih ili nemunicipalnih teritorija vršile legionarsku službu. Tek u 2. st. počela je regrutacija i u municipijima Panonije Inferior, te su mnogi koji su služili u leg. II Adi. bili domaći sa ulpijskim ili aelijskim građanskim pravom. Centurioni su i dalje bili samo vojnici iz

jače romaniziranih oblasti, tj. iz zapadno-panonskih gradova. — Već prije Septimija Severa nalaze se Panonci i u pretorijanskim kohortama u Rimu, no analizom njihovih imena moglo se ustanoviti da pripadaju najstarijem sloju panonske urbanizacije, tj. oni potječu iz zapadno-panonskih gradova i njihovih italskih stanovnika. — U flotama Ravene i Mizena služili su mnogi Panonci, što znači još neromanizirani domaći ljudi nižeg staleža, koje kasnije nalazimo u panonskim legijama I i II Adi.⁴⁴

Kako je već rečeno, veteranska naselja postepeno su se u Panoniji razvijala: pod Tiberijem Scarabantia i Emona, pod Claudijem Savaria, pod Flavijevcima Siscia i Sirmium, za Trajana Poetovio, a za Hadrijana Mursa. Baš Mursa je bila posljednja kolonija osnovana uz veteransku dedukciju. Sve do Hadrijana kod svakog osnivanja kolonija bilo je veteranskog naseljavanja, dok su municipiji osnivani i tamo gdje se u pravilu veteranima nije dodjeljivalo zemljište. Zemljište koje se veteranima dodijelilo, izlučilo bi se dedukcijom iz teritorija peregrinih civitata i pretvorilo u dio gradskog teritorija, a veterani zemljoposjednici postali su dio gradske aristokracije. Poslije Hadrijana više nema otpuštanja iz legija uz davanje zemljišta, već uz davanje novčane odštete (*missio agraria* odnosno *missio nummaria*). Ako je otpuštanje vojnika bila *missio nummaria*, veteran se naselio u bilo kojoj koloniji i počeo se tamo baviti obrtom i trgovinom. Veterani su često odlazili natrag u svoje rodno mjesto, ili bi ostali u blizini svog legijskog tabora, ili bi pošli onamo gdje su sa svojim novčanim iznosom mislili da mogu najbolje prosperirati.⁴⁵

Politika državne vlasti naprama prastanovnicima odražava se u odnosu na *civitates peregrinae*, koje su mogle ili dalje postojati pod posebnim uslovima prema Rimu, ili su se morale razriješiti. Ako su se održale, dospijevale su pod vojnički nadzor, napr. jedan centurio mogao je biti *praefectus civitatis*, a isto tako i koji komandant *augzilizarnih logora*. *Civitates* plemena Colapiani, Serretes, Serapilli, Boii, *Andizetes*, Cornacates i Amantini nestale su, jer su se pripojile teritorijima municipija i kolonija.

Kad je Tiberije osnovao prvu koloniju, naselivši ju veteranima, morao je oduzeti zemljišta domaćim stanovnicima i tako je započelo smanjivanje teritorija njihovih civitata. Veterani su posjedovali robove te se njihov rad na dobivenim parcelama odvijao pomoću robova, a domaći elemenat morao je u mnogo slučajeva biti raseljen.⁴⁶

Slijede rezultati analize o razvoju trgovine u Panoniji. Najprije su se razvila dva trgovačka puta koji ujedno pokazuju pravac osvajačkih pohoda: a) uzduž stare jantarske ceste (Poetovio—Savaria—Carnuntum) i b) dolinom Save. Između njih se postepeno razvijao i diagonalni put Savaria—Blatno Jezero—Sopiana—Mursa, gdje se put sastao s onim od Sirmija na Sjever i s onim od Poetovija uzduž Drave. Stoga su u Panoniju u pretežnoj većini u prva dva stoljeća dolazili Italici i Dalmatinci, a rjeđe trgovci iz Hispanije, Afrike i Orijenta. Italici su dolazili preko Akvileje, Nauporta i Emone, a Dalmatinci i preko Akvileje i direktno na sjever u dolinu Kupe do Siscije, ili dolinom Bosne na Sirmij, Mursu i Sopiana. Velike trgovačke familije u Akvileji slale su svoje libertine po trgovačkim poslovima u Panoniju. Preko Akvileje dolazili su u Panoniju i grčki robovi, dok su iz barbarikuma dolazili robovi germanski i dački. U 2. polovici 1. st. iz Italije se uvozi keramika, staklo, sigilata i brončani predmeti; tek za Trajana pojavljuje se zapadna roba (keramika, staklo, bronca) a s njom i trgovci sa Zapada, no i oni dolaze preko Akvileje. Kad se pak razvio srednjogalski i rajnski import, onda je Dunav

nadomjestio trgovački put Savom, i Aquincum postaje važan za import sa Zapada koji se oslanja na dunavski put i na tržišta na sjevernoj i istočnoj granici provincije. Stoga u drugom stoljeću naselja na Limesu dobivaju vodeću ulogu u trgovini, dok italska sfera zaprema drugo mjesto. Istočna je roba prije Marka Aurelija također dolazila u Panoniju preko Akvileje, a tako prodiru i istočnjački kultovi, jer su često sljedbenici Mitrinog ili egipatskih kultova bili liberti italskih trgovačkih familija. Drugi jedan put je vodio preko istočnog Balkana i donjeg Dunava. Tek osvajanjem Dacije počinje rasti trgovina sa Istokom, te onda Orijentalci i naročito Sirci preplavljaju dunavsko područje uzduž Limesa.

Panonija nije bila ekonomski toliko važna kao strategijski. Obično se misli da je import bio veći od eksporta, jer je vojska bila najveći konzument. Jedino se zna da je Pacatus svoju robu eksportirao u Meziju i Daciju i da je u Mursi bila njegova filijala ili robni magazin.⁴⁷ Eksport se uglavnom sastojao od agrarnih produkata. Međutim ne smije se smetnuti s uma da je Panonija bila i značajna tranzitna zemlja jer je njom prolazila roba iz barbarikuma (robovi, goveda, ovce, žito, drvo) za druge provincije. Obratno opet, provincijalno-rimska roba ulazila je u barbarikum kod Carnuntuma i Aquincuma, naročito kad su poslije Markovih ratova bili određeni dani i mjesta na Limesu, kad se smjelo trgovati sa barbarima.⁴⁸

Iz analize imena također je vidno, da pojedini dijelovi Panonije nisu romanizirani u jednakom stupnju, negdje se proces odvijao intenzivnije i naglije, a negdje slabije i sporije. Rimski se utjecaj rano pojavio u dolini Save i na zapadu, a tek u drugoj polovici 1. st. počeli su se romanizirati sjeverni i istočni dijelovi, dok se nije za Hadrijana proces potpuno razvio. Glavni faktori romanizacije bili su: legije, veteranske naseobine i prodor romaniziranih stranaca u gradove.

Kultove prastanovnika ne poznajemo pravo, jedino možda kult Aequorne u Emoni, dok je glavni bog Silvan vrlo brzo poprimio rimski stil. To ne znači da domaćih kultova nije bilo, nego da prastanovnici nisu podizali oltare i tako se o njima ništa pouzdano ne zna.⁴⁹ Ako usporedimo tu činjenicu s prilikama u rimskoj Britaniji, pokazuje se očita razlika: tamo su poznata mnoga imena starih keltskih božanstava, koja su bila personifikacije prirodnih pojava i poznata su njihova svetišta, dakako građena različito od klasičnog stila rimskih hramova u Britaniji.⁵⁰

Prije nego što pokažemo na nekoliko primjera koji su novi momenti iskršli u historijskom ocjenjivanju rimske Murse, potrebno je osvrnuti se još i na rezultate ispitivanja L. Barkóczija koji je nastavio onomastičke Mócsyjeve studije baveći se vremenom od Marka Aurelija do Dioklecijana.⁵¹ On ističe, da period M. Aurelija tvori historijsku i hronološku granicu koja panonske natpise luči u dvije grupe, jer su ratovi za Marka Aurelija doveli do promjena koje se opažaju nesamo u paljevinskim, nasebinskim slojevima i u arheološkom materijalu, već i u — proporcioniranoj raspodjeli ličnih imena. Prije Marka u Panoniji se na natpisima nalazi 341 tip gentilicija (bez carskih), dok poslije Marka, 308, od kojih se 92 imena javlja i ranije, dakle ima 216 novih imena. Slično je s cognominima: prije Marka poznato ih je 1166, a poslije, 1119, od kojih su se 307 javljala i prije, dakle ostatak od 812 predstavlja nova cognomina. No k tome broj osoba sa carskim imenima znatno se povećao. Ima ih mnogo s ranocarskim gentilicijima, i to baš na području gdje pod ranim carevima nije bilo dodjele građanskih prava; no

bilo je to u vezi sa seobama sa zapada provincije na istok, na Limes, te se u tim osobama moraju vidjeti potomci zapadnih Panonaca, kojih su preci primili građanska prava pod ranim carstvom. Na taj način raširenost rano-carskih, kao već od prije poznatih ne-carskih gentilicija u 3. st. jasno pokazuje nastavak života (survival) italske i lokalne populacije. Nova carska gentilicija ukazuju na ritam u davanju građanskih prava poslije Marka, kada su ta prava davana uglavnom u istočnom dijelu provincije i uzduž Limesa.⁵²

Sveukupni natpisi iz perioda poslije Marka pokrivaju samo malen vremenski razmak u životu provincije, svega otprilike 50—60 godina trećeg stoljeća. Ponovno sistematsko postavljanje natpisa poslije velikih ratova počinje tek od Septimija Severa i završava oko sredine trećeg stoljeća. Već ovaj fakat sam za sebe govori, da se u tome periodu provela potpuna romanizacija. Natpisi iz vremena od polovice 3. st. do kraja kasnog carstva (ukupno oko 150 godina) tako su rijetki, da se ni približni zaključak iz njih izvući ne može u vezi sastava stanovništva. Do nekih će se zaključaka ipak moći doći pomoću arheoloških i antropoloških nalaza.⁵³

U markomanskim ratovima Limes i istočni dio provincije pretrpio je teške gubitke. Tada se značajna promjena desila u sastavu stanovništva, jer je mnogo ljudi pomrlo, mnogo ih se raselilo, ali i iz barbarikuma doselilo. Zna se da je Marko Aurelije mnogo barbarskih plemena u carstvu naselio, npr. Sarmate u Britaniju, a Cotine u Panoniju.⁵⁴ Cotini, nakon što su poraženi od Tarrutenius Paternusa, primili su zemlje oko Murse i Cibala. Poslije u 3. st. nalazimo ih kao pretorijance u Rimu. Smatra se da su građanska prava primili sa Constitutio Antoniniana, jer gotovo svi od njih nose ime M. Aurelius.⁵⁵

Potrebno je osvrnuti se na još nekoliko teza proizašlih iz Barkóczyjevih analiza. Poslije markomanskih ratova, za dinastije Severâ, koji su široko dodjeljivali građanska prava, gradovi postaju sve jači i veći, a nezavisnost civitata posvema se gubi. Uzduž Limesa stanovništvo se jako prorijedilo, no doskora se obnavljalo pučanstvom iz drugih dijelova Panonije, kao i s barbarima s onkraj Dunava, a također i iz svih dijelova imperija, osobito iz Ori-jenta. Tako je nastala nova mješavina populacije oko logora i na teritorijima bivših civitata. Te se sve promjene očituju na novim gentilicijima i cognome-nima poslije markomanskih ratova. Sam Marko Aurelije obilato dijeli građanska prava na cijelom teritoriju provincije; Septimije Sever ih dodjeljuje većinom domaćem pučanstvu na Limesu; Karakalin dekret napokon osigurao je građanska prava svim slobodno rođenim osobama.⁵⁶

Potomci italskih familija koji su prije Marka došli u zapadnu Panoniju kao aktivni vojnici, civili ili veterani, postali su poslije ratova sve rjeđi, a osobe s njihovim sličnim imenima u istočnoj Panoniji ne moraju se uvijek smatrati njihovim potomcima, jer su to često Orijentalci, sjeverni Afričani ili dr. — Tako se nalaze mnogi I u l i i (oko 200 osoba) poslije markomanskih ratova. Analiza je pokazala, da su neki od njih potomci ranijih Julija, no većina ih je došla iz sjeverne Afrike, Ori-jenta ili iz okolnih provincija, a naselili su se u velikom broju oko 3 legijska tabora na Dunavu (Carnuntum, Brigetium, Aquincum). — C l a u d i i poslije Marka isto nisu rijetki (oko 90), većinom su to domaći Panoni, no ima ih i iz Ori-jenta i Okcidenta. — I F l a v i i su brojčano jači poslije ratova, (oko 100 osoba), oni su ili Panoni sa zapada ili Orijentalci. — Isto vrijedi i za U l p i j e (ima ih oko 110), naseljene većinom oko legijskih tabora na Dunavu. — A e l i i su ponajviše domaći

ljudi (oko 160 osoba), naseljeni oko dunavskih tabora. — Septimii su ponajviše istočni Panoni (oko 140 osoba), što je u vezi s podizanjem Carnuntuma i Aquincuma na rang kolonije. Samo u manjem broju među njima ima i Orientalaca. — Aurelii su poslije ratova najjači (ima ih oko 500 osoba), a to se mora dovesti u vezu i s velikom aktivnošću Marka Aurelija u davanju prava, no dakako najviše sa Constitutio Antoniniana. Oni su ili domaći elemenat ili su iz Orijenta; u zapadnoj Panoniji su rjeđi, u istočnoj mnogo češći, no u legijskim taborima najčešći. U Intercisi brojni su Sirci koji su od Marka Aurelija primili građanska prava. Aurelii se mogu naći i među Cotinima i Tračanima.⁵⁷

Vojnički natpisi također daju podataka o sastavu stanovništva. Upada u oči, da u prva dva stoljeća umrlom vojniku postavlja nadgrobni spomenik ili drug ili neposredni pretpostavljeni, dok u trećem stoljeću, stoga što je Septimije Sever ukinuo zabranu ženidbe vojnika, te vojnik otada živi sa svojom porodicom, na nadgrobnim se spomenicima uvijek navodi žena ili članovi porodice. Imena žena i članova porodice bacaju izvjesno svijetlo na sastav stanovništva u vremenima iza Septimija Severa.⁵⁸ — U prva dva stoljeća veterani većinom pripadaju gradskoj aristokraciji, no poslije markomanskih ratova malo ih se može konstatirati u gradskoj administraciji, jer vodeći sloj u gradovima tvore tada lokalni posjednici i bogati Orientalci. Veterane zato češće nalazimo u vjerskim ili obrtničkim kolegijima.⁵⁹

Vrlo mnogo stranih elemenata ušlo je u Panoniju paralelno s pomicanjem trupa u vrlo uzburkanim prilikama drugog i trećeg stoljeća. Već pod Antoninom Pijem pojavljuju se sjeverni Afričani, jer su tada panonske trupe sudjelovale u ugušenju Maurske pobune, te su sa sobom dovele mnoge Afričane. Oveća grupa došla je sa »vexillatio III Augusta«, koja se pod Markom Aurelijem borila na dunavskom frontu i nije poslana natrag, već je ostala da nadomjesti potrebni broj vojnika panonskih legija. U to isto doba došla je i coh. ∞ Maurorum. — Počam od Marka Aurelija panonske trupe opetovano odlaze na Istok u razne provincije, odakle sa sobom dovode mnoge Orientalce. Tada je u Intercisu stigla orijentalna trupa coh. ∞ Hemessenorum, a za Aleksandra Severa stigla je neka druga sirska kohorta u Ulcisia Castra. Trupe koje su se vraćale s Istoka dovele su i Tračane, a kako su panonske trupe ratovala u Dakiji, pa na Zapadu i u Italiji, odasvuda je pristiglo tuđih elemenata. Tako su trupe odlučno utjecale na formiranje populacije u provinciji.⁶⁰

Više šarže u vojsci i viši slojevi društva u gradu ponajviše su pripadali potomcima Italika, Panona s ranim građanskim pravima i — Orientalcima.⁶¹ Kod stvaranja visoko razvijenog urbanog života, kao i kod širenja produkata rimskog obrta važnu su ulogu odigrali Orientalci i zapadni Panoni. Veliki broj natpisa sa Limesa u prvoj polovici 3. st. daleko nadmašuje broj natpisa iz unutrašnjosti provincije, a to govori o formaciji utjecajnog vojničkog sloja, koji međutim ne tvori vodeći društveni sloj u provinciji. Arheološki nalazi pak ukazuju na razvoj seljačkih i srednjih posjeda u unutrašnjosti provincije, dok su se vile razvile u kraju oko Blatnog Jezera, i u kraju između Drave i Save.⁶²

Od polovine trećeg stoljeća zbog čestih ponovnih upada barbara, više se stanovništvo ne obnavlja iz drugih provincija ili iz istočnih trupa, jer sve više domaći elemenat ulazi u vodeće pozicije i u gradu i u vojsci. Na taj način Panonija se spušta na niži nivo, i pomalo nestaje sloja koji je predstavljao

kulturni nivo cijele provincije. Ipak, na zapadu i jugu Panonije, u krajevima zaštićenijim i podalje od Limesa, još se i u 4. stoljeću može dokazati visok nivo protivno od krajeva uz Limes, koji je imao dobre vojnike, ali oni nisu predstavljali rimsku kulturu i civilizaciju. Za 4. stoljeće moći će objašnjenja dati uglavnom groblja sa priložima, jer natpisi naglo prestaju, dosljedno procesu dezintegracije starog državnog sistema.⁶³

Ograničit ću se na nekoliko analiza imena koja se javljaju na natpisima Murse ili njenog prostora da bi nam oživjele sliku procesa okupacije i romanizacije u ovom kraju. To će biti pokušaj da se pokaže tko je tvorio vodeći sloj u administraciji kolonije, tko se nalazio u svećeničkim ili drugim kolegijima, koji se spominju obrtnici, trgovci ili pak liberti; zatim koje su legije ili pomoćne jedinice ostavile u Mursi ili okolici natpise, iz kojih smijemo zaključivati da su se bar privremeno ovdje zadržavale, u vezi bilo nekih ratnih, bilo mirnodopskih akcija; koji su se veterani ovdje naselili i ovdje umrli; koji su se beneficiariji ovdje po nekoj misiji zadržavali, i, koji se carski legati na našim natpisima spominju i zašto. Vidjet ćemo da li se pomoću natpisa mogu nazirati pojedine epohe procvata, odnosno posebne skrbi careva za koloniju i provinciju i da li se ta skrb odražuje u fazama građevinske djelatnosti kolonije Murse.

Duumviri i decuriones. Titus Flavius Martinus nije samo bio decurio kolonije Murse i predstojnik ceha vatrogasaca, već je bio i izabran za duumvira. Njegov libertus Flavius Philippus podigao je votivnu aru Jupiteru, a za zdravlje svoga gospodara. Drži se da je to učinio iz zahvalnosti, što mu je gospodar povodom svoga izbora za načelnika dao slobodu. — Ime Martinus se često javlja na Zapadu, nije tipično za bilo koju dunavsku provinciju i rijetko se javlja u sjevernoj Italiji. Možda je dakle T. Fl. Martinus porijeklom sa Zapada, kojemu su pređi došli u zapadnu Panoniju i tu stekli građansko pravo za cara Vespazijana.⁶⁴ — Ime oslobođenog roba je očito grčko, a gentilno ime Flavius ukazuje na to da ga je upravo dobio od gospodara kad ga je oslobodio ropstva. — Natpis se može datirati najranije u doba Hadrijana, jer se Mursa spominje kao kolonija.

Caius Aemilius Homullinus, decurio kolonije Murse, dao je zato što je polučio čast flamera od svog novca načiniti 50 taberna s dvostrukim trijemovima, da bi se u njima mogla trgovina obavljati. Smatra se, da je to spomenik iz vremena cara Hadrijana. — Aemilius je čest gentilicium u sjevernoj Italiji i južnoj Galiji, a cognomen Homullinus također se tamo javlja. Decurio Homullinus vjerojatno spada u one sjeverne Italike koji su (bilo oni sami, bilo njihovi preci) u Mursu došli onim ranim diagonalnim putem između Savarije i Blatnog jezera kojim su se Akvilejci služili.⁶⁵

Titus Hortensius Frequens, decurio kolonije Murse, koji je označen kao pripadnik viteškog staleža, podigao je zavjetnu aru Jupiteru. Gentilno ime i cognomen ovoga vijećnika javlja se u južnoj Galiji i to rijetko, a poslije Marka Aurelija uopće nije dokumentirano. Slijedi da se natpis mora datirati u 2. st., poslije Hadrijana i smatrati da je taj imućni vijećnik porijeklom iz južne Galije.⁶⁶ — Na bazi are sa ovim natpisom uklesano je ime Asclepiades i f(ecit), a to će biti ime klesara, Grka, možda roba ili oslobođenika.

Marcus Aurelius Apollinaris, decurio municipija Murselle, izvršio je zavjet Jupiteru Dolihenskom i očinskom bogu Komagenskom, kako se vidi iz dvije sačuvane baze, nađene u Surduku (sada se nalaze u Zagrebu). Baze su vjerojatno nosile kipove spomenutih bogova. Smatra se da je Mursella

bila kod današnjih Petrijevac, na području Andizeta. — Grčko ime Apollinaris javlja se češće poslije Marka Aurelija ne samo u Panoniji, već i u Galiji i Germaniji. Natpis se mora datirati najranije u doba Marka Aurelija, no možda potječe iz 3. st. iz doba Karakale.⁶⁷

Mursi najbliže oveće naselje jesu Cibalae, te zbog usporedbe navodim dva natpisa nađena u Vinkovcima, koja spominju tamošnje vijećnike.

M. Ulpius Fronto Aemilianus, decurio municipija Cibalensis podigao je aru bogu Liberu i božici Liberi. Gentilno ime Ulpius ukazuje na Trajanovo dodjeljivanje građanskih prava u istočnoj Panoniji i prema tome na domaći elemenat, a na to ukazuje i ilirsko ime Fronto, koje se često javlja u Dalmaciji. Natpis potječe najranije iz vremena Hadrijana koji je Cibalae učinio municipijem.⁶⁸

Aelius Proculus, decurio kolonije Cibalensis, podigao je zavjetni žrtvenik Jupiteru. Natpis je neobjavljen. Na osnovi izraza col. Cib. mora se datirati u 2. ili u 3. st. Kako praenomina na natpisu nema, ne može se ustanoviti da li se radi o Titu Aeliju, jer da je tako onda bi gentilicij Aelius ukazivao na građansko pravo od Antonina Pija. Cognomen Proculus vrlo je raširen svuda u carstvu, pa dakako i u sjevernoj Italiji i u Dalmaciji, no poslije Marka Aurelija većinom se javlja u istočnoj Panoniji, a nose ga Orijentalci i sjeverni Afričani.⁶⁹

Augustales. C. Iulius (Mater)nus, aug. col. Mursae podigao je zavjetni žrtvenik Jupiteru, Junoni i Minervi. C. Iulii najčešća su carska gentilicija (potječu od Cezara, Augusta i Kaligule), a ima ih najviše u sjevernoj Italiji, u Panoniji rjeđe. Natpis se datira u 2. st. Ovdje se radi vjerojatno o potomku ranih C. Iulii, koji su došli sa Zapada, možda iz sjeverne Italije.⁷⁰

P. Aelius Callimorphus, aug. col. Mursae podigao je za sebe i svoje zavjetni žrtvenik Jupiteru. P. Aelius ukazuje na Hadrijanovo dodjeljivanje građanskih prava i to je u istočnoj Panoniji vrlo raširen gentilicij, a Callimorphus je grčko ime, na koje se često nailazi u sjevernoj Italiji poslije Marka Aurelija, dok je u doba prije njega u Aquincumu zabilježen neki C. Valerius Callimorphus, natione Graecus, za kojega se smatra da potječe s Balkana. Natpis se datira u 2. st.⁷¹

Samo ilustracije radi, da se vidi kako je svuda tekao proces romanizacije na isti način, spomenut ću još jedan krnji natpis koji se tiče Vinkovaca. Sacerdos (?) provinciae Pannoniae Inf. (?), duovir ili augustalis (?) col. Cibalensis, kojemu se ime nije sačuvalo, podigao je zajedno s jednom osobom (sin ili kći) koja se zvala Mar]celli[anus ili Mar]celli[ana, neki zavjetni spomenik (spomenik je nađen u Pečuhu). Smatra se da su Cibalae postale kolonija tek za Karakale, no to se ne da utvrditi. Ime Marcellinus treba staviti u vezu sa sjevernom Italijom, tj. ono je rašireno u Panoniji, ali nosioci tog imena potječu iz sjeverne Italije. Ovdje se radi o osobi istaknutog društvenog položaja u koloniji Cibalae, koja po imenu sina ili kćeri sudeći potječe iz sjev. Italije. Ime se poslije Marka Aurelija rjeđe javlja u Panoniji, a Cibalae postaju kolonija tek poslije toga cara, prema tome osoba s takovim imenom u to kasnije doba kazuje da su se potomci tada još održali.⁷²

Collegia. Među gradskim uredbama osim svećeničkih kolegija poznata su i razna druga u kojima se okupljaju i obrtnici raznih struka. Osim već spomenutog duovira Murse Tita Flavija Martina koji je bio i predstojnik udruženja centonarija, još se u Cibalama spominje neki P. Aelius Va... kao funkcionar kolegija fabrum et centonariorum. Cognomen se nije sačuvalo, no

vjerojatno je to bio Valerius, ime koje se često javlja u dunavskim provincijama, dok gentilicij ukazuje na aelijevesko građansko pravo. Vrlo je vjerojatno da se pod tim imenima krije domaći romanizirani elemenat.⁷³

Zanimljivi su spomenici, na kojima je zapisano zanimanje pojedinca. Na nadgrobnoj ploči iz Osijeka (sada u Zagrebu) Valeriju Marcialu čita se: D. M. Valirio (sic!) Martiali ex subaedianis collegae lapidari posuerunt. Pokojnikovo zanimanje je navedeno, ali nije poznato, kojoj vrsti obrta je pripadao, budući da se pod izrazom subaediani podrazumijevaju i tesari i ev. drugi specializirani radnici u vezi s graditeljstvom. Hoffiller smatra da je spadao u vrstu »marmorarius subaedanus« zbog toga što su mu spomenik podigli kolege lapidari, dakle kolegij srodan po struci.⁷⁴ — Gentilicij Valerius je osim carskih najčešći u Panoniji, cognomen Martialis javlja se u sjevernoj Italiji i na Zapadu.⁷⁵

Srodnoj klesarskoj ili kamenorezačkoj struci pripadao je i Grk Asclepiades koji je svoje ime uklesao na bazi are koju je Jupitru posvetio Titus Hortensius Frequens, decurio kolonije Murse, kako je spomenuto.

Na maloj zavjetnoj ari u osječkom muzeju, posvećenoj nepobjedivom bogu Mitri uklesano je uz ime Anto(nius) Barbilus i zanimanje: neg(otiator). Gentilicij Antonius javlja se u Italiji, no često i kod Orijentalaca, u Panoniji naročito poslije Marka Aurelija, a nosioci tog imena su većinom došli iz Sirije i Male Azije. Cognomenom Barbilus, kao i cijelim sadržajem natpisa bavio se posebno L. Balla. On utvrđuje, da se to ime, iako je latinsko po obliku, vanredno rijetko pojavljuje na Zapadu, a nasuprot češće na Istoku, te da se u njemu krije možda latinizirani oblik nekog imena istočnjačkog (semitskog?) porijekla. Analiza imena, kao i kulturni momenat (Mitras!) ukazuje da je trgovac Antonius Barbilus u Mursu došao sa Istoka, možda iz Sirije, u doba Severa, jer su tada Sirci i drugi istočnjaci u ekonomskom životu rimskih provincija na Dunavu igrali vrlo značajnu ulogu.⁷⁶

Liberti i libertini. Iulia Primilla, Gajeve liberta, bila je 25 godina stara, kad je umrla i kad joj je nadgrobni spomenik podigao C. Iulius Successus. Iz izraza »collib(ertae) benemerenti« i iz gentilicija Iulius zaključujemo da je oboje bilo oslobođeno ropstva od istog gospodara. Ljudi sa carskim gentilicijem C. Iulius vrlo se često nalaze u sjevernoj Italiji gdje je Cezar dijelio građanska prava (domaći ljudi u Panoniji obično su T. Iulii). Ime Primilla vanredno je rijetko, no smatra se da potječe također iz sjeverne Italije. Cognomen Successus ukazuje na porijeklo iz Norika gdje se to ime često javlja, no također i iz sjev. Italije, gdje je rašireno kod robova i oslobođenika. Natpis se datira u 2. polovicu 1. st., pa bi gospodar oba oslobođenika bio po svoj prilici potomak građanina s julijeveskim građanskim pravom.⁷⁷

Libert(us) Fl(avius) Philippus, kojemu je slobodu dao decurio i duovir Murse T(itus) Fl(avius) Martinus, a bio je Grk, već je gore spomenut. — Da li je Grk Asclepiades, klesar, koji je svoje ime uklesao na bazi are posvećene Jupitru, bio rob odn. oslobođenik, ne može se za sigurno tvrditi, ali je vjerojatno.

Zanimljivi su oslobođenici Urbana, 50 godina stara i njen sin Gaetulus, 16 godina star, kojima se gospodar zvao Aterix, a nadgrobni im spomenik podigli braća i sestre. Urbanus i Urbana često se javlja u sjevernoj Italiji, no u Panoniji je to obično ime robova i slobodnjaka, dok je u Emoni vrlo karakteristično za prastanovnike. Aterix je keltsko ime, Gaetulus pak ukazuje na zemlju Gaetuliju u sjev. Africi. Gospodar je dakle bio keltskog porijekla,

oslobođenica Urbana vjerojatno također, no sin joj možda vuče po ocu lozu iz daleke Afrike.⁷⁸

Vrlo je teško malo određenije išta kazati o porijeklu oslobođenika imenom Fortunatus, jer je Jupiteru u čast podigao malu aru, sada oštećenu, na kojoj se može osim formule pročitati samo: Fortunatus Aug(usti) Lib(ertus). Cognomen mu je čest u sjev. Italiji i karakterističan za oslobođenike poslije Marka Aurelija, kada ga se često nalazi kod Orijentalaca i Afričana. Teško je i naslutiti o kojem se caru radi koji mu je dao slobodu. Pomišljamo na dinastiju Severa, jer su tada Septimije Sever i Karakala pohađali Panoniju, i vjerojatno na svojim putevima prolazili i kroz Mursu, te bi Fortunatus, član njihove pratnje ovdje podigao zavjetni žrtvenik.⁷⁹

* * *

Prokurator i njihovi pomoćnici. Na temelju dva natpisa nađena u Mursi već je starija literatura smatrala da je u Mursi bilo sjelo carskog prokuratora, tj. upravitelja carskih dohodaka u provinciji.⁸⁰ U jednom od njih spomenut je Quintus Corvinus Aemilianus kao proc. Augg., koji je podigao nadgrobni spomenik svome sinu imenom Q. Corvinus Severianus. To je moglo biti za vladanja Marka Aurelija i Lucija Vera (161—169). Cognomen Severianus, kao i Aemilianus čest je na Zapadu, a također i u sjevernoj Italiji.⁸¹

Drugi natpis na kojem se temelji pretpostavka da je carski prokurator neko vrijeme imao sjedište u Mursi jest onaj na kojem se spominje pomoćnik njegov, Marcus Ulpius Ianuarius kao cornicularius proc(uratoris) Aug(usti). Natpis se nalazi na zavjetnom žrtveniku koji je M. Ulp. Ianuarius posvetio Jupiteru. M. Ulp. ukazuje na Trajanovo dodjeljivanje građanskih prava i na domaći elemenat. Cognomen Ianuarius se doduše javlja na Zapadu, u sjevernoj Italiji i u Dalmaciji, no kod prastanovnika to može biti latinizirana forma keltskog imena na Ian-. Treba dakle pomišljati na drugo stoljeće, kad je Mursa već bila kolonija i sjedište prokuratora, i na romaniziranog prastanovnika koji se domogao niže službe, možda bilježničke, u kancelariji carskog prokuratora.⁸²

Lucius Marcius Avitus, označen je kao b(eneficiarius) prokuratora na zavjetnom žrtveniku Jupiteru. Ljudi s imenom Marcius poznati su iz Savarije, Zalavara i Pečuha, te se uzimlje da su sa Caesernijima došli u Panoniju iz Akvileje. Cognomen Avitus čest je u Noriku i na Zapadu, a manje u sjevernoj Italiji. Naš Lucius Marcius Avitus, pomoćnik prokuratorov u Mursi, vjerojatno je također došao iz Norika diagonalnim putem preko Savarije i Sopianae. Natpis se također datira u 2. st.⁸³

Caius Iulius Iulianus, označen je kao b(eneficiarius) co(n)s(ularis) na zavjetnom žrtveniku posvećenom Jupiteru. Consularis najvjerojatnije ovdje označuje legata kojeg je car poslao za namjesnika u provinciju. I gentilicij, tako čest u sjevernoj Italiji, i cognomen Iulianus koji je čest baš u Italiji, upućuju na to da u spomenutom beneficiariju gledamo potomka sjevernih Italika i da natpis datiramo u 2. st.⁸⁴

Natpisi koji su ovdje navedeni odabrani su da bi mogli onomastičkom analizom najbolje ilustrirati tko su bili vodeći ljudi u gradskim uredbama Murse i Murselle (izuzetno i Cibala), tko su bili obrtnici, trgovci i libertini i, tko su bili ljudi u administraciji provincije. Primjeri su dovoljno jasno pokazali da su prevladavali potomci već ranije romaniziranih Italika i Zapad-

njaka (10), zatim došljaci Grci i Istočnjaci (7), dok se samo izuzetno među njima nalaze romanizirani prastanovnici (3).

* * *

Ako sada nastavimo s odabranim primjerima natpisa na kojima se u Mursi spominju carski legati, legije i pomoćni odjeli kao i njihovi oficiri i niže šarže te veterani, moći će se uočiti novi momenti u vojnoj historiji Panonije koji podvlače vojni značaj Murse.

Čitajući detaljnu historiju legata Donje Panonije, često se nailazi na fakta koja govore o neprestanim borbama nesamo uzduž panonskog Limesa uopće već baš na sektoru sjeverno od Drave ili na sektoru niz Dunav u blizini Murse. Ozbiljna kriza je nastala 117/118, jer su Roksolani i Jacigi napali dunavski limes, te je Hadrijan morao organizirati izvanredne mjere i imenovao syoga prijatelja imenom Q. Marcus Turbo za legata Dacije i Panonije Inferior, da bi vodio rat sa Jacigima, a stajat će mu na raspolaganju vojne snage obih provincija. Marcus Turbo je taj zadatak u potpunosti izvršio.⁸⁵ U daljnjem razlaganju upirem se o rezultate J. Fitz koji se bavio rekonstrukcijom redosljeda svih legata Donje Panonije, kao i njihovim misijama i aktivnostima.

Legati. Prema jednom natpisu koji se god. 1785. našao u Osijeku, a sada se nalazi u muzeju u Pečuhu, C. Iul. Geminus Capellianus, leg. Aug. pr. pr. nešto je Mursijcima darovao (Mursensib. d. d.); što je to bilo, samo se može nagađati, zgrada ili samo spomenik ili kip (natpis se sačuvao na maloj mramornoj polukružnoj bazi). Analiza imena nije važna u ovom razmatranju, jer je evidentno da su legati bili većinom stranci, poslani ovamo u nekoj posebnoj vojnoj ili mirnodopskoj misiji. (Moguće je ipak da je po koji od legata bio panonskog porijekla, kao što se misli da je to u početku 3. st. bio neki Aelius Triccianus, kojemu se ime može dovesti u vezu s naseljem Tricciana blizu Blatnog jezera i smatrati, da je to bio domaći čovjek.⁸⁶) Službovanje legata Capellianusa pada u polovicu 2. stoljeća, kad je ponovno izbio oštar konflikt sa Jacigima, i tada je napadnut limeski sektor južno od Aliske. J. Fitz misli, da je poklon koji je legat Mursijcima načinio mogao biti u vezi s vojnom akcijom u kojoj su se oni istakli, a to je bilo 50-tih godina 2. st.⁸⁷ Budući da se ime istoga legata spominje na Neptunovom žrtveniku,⁸⁸ upozorava se da bi to moglo biti u vezi sa prelaženjem preko Dunava, a također s tim vojnim akcijama može se povezati oltar posvećen od istog legata Diis Conservatoribus.⁸⁹

Na jednom natpisu, koji su Lazius i Katančić vidjeli u Osijeku, a sada se nalazi u Budimpešti, zapisano je da je L. Ulpius Marcellus, leg. Aug. pr. pr. zavjet izvršio podigavši aru Virtuti et Honori. Doduše prema Dernschwammu ara je iskopana u Pečuhu, no iako sam sklonija vjerovati Katančiću, tj. da je viđena u Osijeku, ostavljam to pitanje neriješeno, ali ipak aru i njen natpis u ovom razmatranju ne izostavljam. Na jednoj strani are u reljefu je prikazana krilata Viktorija s vijencem i palminom granom u ruci, a na drugoj rimski vojnik s kopljem i štitom i pokorenim Germanom koji mu leži do nogu. Ova se ara dovodi u vezu s pobjedom koju su Rimljani izvojevali nad Markomanima i Kvadima godine 173. u doba Marka Aurela, i pretpostavlja da je L. Ulpius Marcellus tada sigurno bio u Panoniji i imao učešća u toj pobjedi.⁹⁰

Na krnjem natpisu osječkog muzeja na kome je spomenut Septimije Sever i njegova oba sina (dakako da je ime Gete eradirano) nedvojbeno se

nalazi i ime poznatog legata Aug. pr. pr., — *Castinus*, kojemu se doba službovanja može odrediti izm. 209—212/213. Brunšmid je ime pogrešno pročitao kao *Asinius*, no nema sumnje da se mora čitati *C]ASTIN[VS*. Kamen se sada nalazi u muzeju (dok je nekada bio uzidan u zidu upravne zgrade veleposjeda u selu Bilju) i lakše ga je pročitati.⁹¹ Naravno da je teško nagađati u kojoj se vezi na ovom natpisu spominje coh. I Alp. jer je natpis jako krnj i obijen sa svih strana. Ima dosta problema oko tog kamena. Prvo, da li se carević Geta spominje kao carević ili kao car, to je nerješivo, jer mu je ime eradirano. Ako je bio spomenut kao carević, onda se natpis može staviti u vremenski razmak izm. 198. i 209., a ako kao car, onda izm. 209. i 211., kad je Septimije Sever umro. Vrlo je nesigurno datiranje bazirati na spomenu prve alpske kohorte, jer ne znamo da li se radi o pješačkoj ili konjaničkoj kohorti, a kontinuirani pokreti tih kohorti nisu niti poznati. Prema jednom natpisu, CIL III 3315 iz *Lussoniuma*, na kojem se spominje coh. I Alp. eq (uitata), a koji Fitz smatra da treba datirati u god. 202., moglo bi se pomišljati na njeno prisustvo i u *Mursi* tokom neke ratne akcije.⁹² Najzad, zbog velike fragmentarnosti kamena, ne može se suponirati neka direktna veza između *Castinusa* i coh. I Alp., jer je zamišljivo da je npr. natpis u nekoj vezi napominjao sva tri vladara i njihovog legata, a da je neki oficir coh. I Alp. bio samo curam agens da se spomenik podigne. Takav je slučaj na natpisu CIL III 10360 u *Budimpešti* a to je u stvari ara posvećena *Jupitru pro salute tri cara i : et C. Iulii Castini leg(ati) Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore) . . . c(uram) a(gente) Aur(elio) Victorino > leg(ionis) II ad(iutricis) . . .* A ne smijemo niti za sigurno uzeti da se na natpisu nalazio samo pridjev *Adiabenicus*, jer je Septimije Sever prema svojim ratnim uspjesima uzimao još nekoliko nadimaka, a po njima moglo bi se doći do nešto sigurnije datacije. Nakon svih ovdje iznesenih problema o tom natpisu ipak ostaje činjenica, da u muzeju postoji fragmenat velike natpisne ploče iz *Murse* s imenima tri Severa i namjesnika *Castinusa*. Na tri natpisa nađena u *Aquincumu* sačuvao se *cursus honorum Castinusa* i on se dovodi u vezu sa njegovim pobjedama 212. koje je izvojevao nad barbarima.⁹³ Naslućujemo, da i osječki ima vezu s nekom vojničkom akcijom u blizini *Murse* u doba vladanja prvih Severa⁹⁴ i namjesnikovanja sposobnog vojskovođe *Castinusa*. *Castinus* se naime istakao i u građanskim ratovima koje je Sever vodio protiv *Pescenija Nigera* i *Clodija Albina*.

Zbog svoje impozantne veličine, natpisa sa velikim slovima u posveti bogovima *DANUVIO ET DRAVO*, te eradiranog imena cara i imena legata, no s očitim tragovima riječi leg. Aug. pr. pr. — ara koja se našla na ušću *Drave* u *Dunav* (sada se nalazi u muzeju) baš zbog tih svojih karakteristika glasno govori o nekoj važnoj vojnoj akciji na ušću *Drave* u blizini *Murse*.⁹⁵ Iz djelomične rekonstrukcije natpisa u CIL-u slijedi da je ara podignuta pro salute et incolumitate cara *Elagabala* (218.—222.) i to sigurno od jednog njegovog legata. Svojevremeno nabacila sam mišljenje da bi to mogao biti legat *Pontius Pontianus* i da bi se natpis mogao datirati s godinom 218. Ovo mišljenje dr. Fitz odbija zbog toga što ime toga legata na drugim natpisima (miljokazi u *Aquincumu* i *Intercisi*) nije eradirano, dakle nije bio kažnjen sa *damnatio memoriae*, te pomišlja na nekog njegovog nasljednika, no ostavlja otvoreno pitanje koji njegov nasljednik bi to mogao biti, iako postavlja mogućnost da bi to bio *Varius Macrinus*(?). Svoje raspravljanje o tom pitanju zaključuje, da u pozadini oltara posvećenog u čast bogova *Danuvius et Dravus* ipak možemo naslućivati neko ratno kretanje.⁹⁶

Ovome nizu panonskih legata kojih su se vojničke djelatnosti bilo kako odnosile na kraj oko Murse treba dodati legata Mezije i Panonije *Ingenua*. Zbog toga što je bio sposoban vojskovođa i uspješan u ratovima protiv Gota i Sarmata, proglašen je carem u obje provincije. Car Galijen upravo dovršivši rat s Alemanima okrene se protiv svoga protivnika i pobijedi ga na desnoj obali Drave kod Murse.⁹⁷ *Ingenuus* se dao ubiti, a Galijen je okrutno kaznio stanovništvo obiju provincija. — Smatra se da *Ingenuovo* namjesnikovanje u obje Panonije i obje Mezije započinje u prvoj polovici 258. godine, kad je *Valerianus ml.* iznenada umro, a da je Galijen imao mogućnosti da pojuri sa Zapada protiv pobunjenih provincija jedino u drugoj polovici te iste godine, te da je katastrofalan poraz *Ingenua* kod Murse bio prema tome 258. a ne 260.⁹⁸ Bilo 258., bilo 260. kod Murse je bilo ratište na kojem se odlučivala sudbina carstva, a to znači da su ovdje bile koncentrirane velike vojne snage. To isto desilo se i god. 351. kad je *Konstancije II* kod Murse pobijedio svoga protivnika *Magnencija* u jednoj od vrlo krvavih bitaka rimske vojne historije.

* * *

Zanimljivo je konstatirati koje su ovdje legije spomenute prema evidenciji natpisa iz Murse. Od 6 natpisa sa spomenom legija samo je jedan votivni, ostalo su nadgrobni natpisi. Leg. II *Adi* spomenuta je 4 puta, leg. I *Adi* jednom, a također jednom leg. X *Gem.* i leg. XIII *Gem.*

1. Votivni je natpis na ploči koja završava s uobičajenom formulom *V. S. L. M.*, ali je oštećena na mjestu gdje je početak natpisa, stoga se ne zna pred kim je zavjet učinjen. Zavjet je izvršio . . . *ntius (An)toninus*, *tribunus militum leg. I et II Adi. i praef. coh. I Ulp. Tra(ianae) C(ampestris) V(oluntariorum) C(ivium) R(omanorum)*. Taj je dakle komandant I i II legije *Adi.* i prefekt kohorte *Ulpije Trajane* očito u doba zavjeta bio u *Mursi*. — Koliko se znade obje panonske legije bile su u Panoniji već za *Domicijana* kad je on tu koncentrirao trupe za rat protiv *Sueva*, *Sarmata* i *Dačana*.⁹⁹ Leg. I *Adi.* kako je već rečeno, imala je tabor u *Brigetiju*, a leg. II *Adi.* u *Aquincumu*; u početku su se regrutirale samo iz Panonije, no pod *Trajanom* i *Hadrijanom* ušli su i mnogi *Orijentalci* u te legije.¹⁰⁰ — Po imenu *Antoninus* sudeći, taj visoki vojnički funkcionar bio je *Grk*, jer se to ime u Panoniji pojavljuje u glavnim orijentalnim centrima,¹⁰¹ (u koje možemo i *Mursu* ubrojiti, no zna se da *Antoninus* nije nužno morao biti ni porijeklom ni službom trajno povezan *Mursom*). Ostaje pitanje da li natpis datirati u 2. ili 3. stoljeće i s kojim je događajem u vezi boravak komandanta obiju legija u *Mursi*? Karakter pisma diktira raniju dataciju od 3. st., a sadržaj govori o koncentraciji trupa pod jednom komandom, pa bi se moralo pomišljati na koji od *Trajanovih* ili *Hadrijanovih* dačkih ili *sarmatskih* ratova, kad su obje legije prolazno boravile u *Mursi*.

2. U *Mursi* je vjerojatno umro vojnik leg. II *Adi.* kojemu se ime nije sačuvalo, a kojemu su nadgrobnu ploču postavili roditelji(?). Prema činjenici da su roditelji sina pokopali datiramo ploču najranije u 2. st., jer se na natpisima nad grobovima tek od 2. st. osjeća prisutnost familija u blizini logora. U 1. st. toga većinom nije bilo, tada je uobičajeno da drugovi iz iste jedinice podižu spomenike umrlim vojnicima.¹⁰² — Može biti da je taj vojnik umro u *Mursi* za vrijeme boravka spomenutog komandanta obiju panonskih legija.

3. U *Mursi* je umro *M. Aur. D(iomedes)* koga je pokopao otac *M. Aur. Achilleus*, vet. (?) ex cust(ode) ar(morum) leg. (II) *Adiut(ricis)*. Natpis

kako je sačuvan nema riječi *vet(eranus)*, ali se tako supponira i tako je u CIL-u objavljen.¹⁰³ Prema aurelijevskom gentiliciju i grčkom cognomenu, natpis se može datirati u kraj 2. ili početak 3. st.

4. Treba spomenuti i T. Aur. Avitusa, *vet. leg. II Adi.* koji je još za života dao sebi i svojoj ženi koja se zvala *Alpia Appiana* izraditi nadgrobni spomenik. Ovaj se spomenik datira u sredinu 2. st. Aurelius Avitus, po imenu sudeći, potječe sa Zapada, možda iz južne Galije, dok je *Ulpia* urođenica sudeći po cognomenu *Appiana*, te potječe možda iz okolice *Aquincuma*.¹⁰⁴ Aurelius Avitus nakon dovršenja vojne službe preselio se trajno u Mursu, ili zbog toga što se možda baš tada odred njegove legije desio u Mursi, ili zbog toga što je smatrao da će tamo imati povoljne uslove za nov život, ili možda zato što je bio tamo rođen (ma da porijeklom sa Zapada).

Znamo za još jednog veterana *leg. II Adi.* koji je bio rodom iz Murse, ali se naselio u *Aquincumu*. U Budimpešti sačuvan mu je sarkofag, na kojemu natpis kazuje da je *C. Pollius Martianus*, domo *Mursa*, *vet. leg. II Adi. i ex c. a.* sa 60 godina starosti umro i da su ga sahranila djeca *Martinianus*, *Marcellina* i *Martina*.¹⁰⁵ Ovaj primjer služi kao dokaz da su se vojnici za *leg. II Adi.* regrutirali i u Mursi, tj. u jugoistočnoj Panoniji. — Imena koja se na sarkofagu nalaze (osim *Pollio* koje je vrlo rijetko i ukazuje na Istok) upućuju na porijeklo dotične familije sa Zapada, sjev. Italije ili iz južne Galije.¹⁰⁶

5. *Aurel. Secundus*, *centurio leg. XIII* s pridjevkom *Gemina Martia Victrix* umro je u Mursi sa 40 godina, a spomenik su mu podigli sinovi *centurio Aur. Annianus* i *signifer Maximianus*.¹⁰⁷ *Leg. XIII Gem.* bila je od 114. stacionirana u *Carnuntumu*, a regrutirala se iz Panonije Superior i iz Dalmacije, ponajviše. Međutim gentilicij *Aurelius* i cognomen *Secundus* i *Maximianus* uobičajeni su uzduž dunavskog Limesa poslije Marka Aurelija, dok se ime *Annianus* izvodi iz hebrejskog. Natpis se može datirati u kraj 2. ili početak 3. st.¹⁰⁸ — *Aurelius Secundus* umro je kad je možda odred njegove legije po nekoj misiji boravio u Mursi.

6. Značajan je nadgrobni spomenik vojnika *leg. X Gem.* koji se zvao *C. Iul. Verecundus* i imao je 20 godina službe. Na temelju spomena legije X i centurije *Paetove* spomenik se datira između 102. i 107. godine, jer je *Leg. X 102.* ostavila Germaniju, a 107. bio je dovršen drugi Trajanov rat s *Dačanima* u kojem je i ona bila angažirana, da zaposjedne strateški važna mjesta, te je u to doba po svoj prilici u Mursu bila poslana *Paetova* centurija u kojoj je služio *Verecundus*.¹⁰⁹ — Cognomen *Verecundus* može se naći prije Marka Aurelija u zap. Panoniji, sjev. Italiji, Noriku i Dalmaciji.¹¹⁰ — Međutim ovaj spomenik, zbog toga što je u natpisu spomenuta centurija, omogućio je tačniju dataciju i osvijetlio nešto malo od zamršene historije panonskih legija, tj. da su detašmani pojedinih legija u kritična vremena zaposjeli važna mjesta na limesu. Stoga nije neopravdano sličan razlog pretpostaviti kod prethodnog primjera u kom se spominje *leg. XIII Gem.* u Mursi. Dakako za određivanje vojničke akcije u njima nema dovoljno elemenata.

Na prostoru Murse i nešto udaljenijeg Daruvara evidentirano je još 6 natpisa sa spomenom legija, od toga tri su natpisa votivna, a tri su natpisi sa grobova. Samo mimogred neka su ovdje napomenuti. 1. *Zavjetnu aru Jupiteru* podigao je *C. Oppius Bebius*, *bf. cos. leg. II Ital.* za Severa Aleksandra, god. 226 (što se dalo točnije datirati na osnovi napomene dva konzula). Ara je nađena u Aljmašu nedaleko ušća Drave u Dunav.¹¹¹ — 2. Votivni natpis *Jupiteru Dolihenskom* dao je izvesti *Secundus Restutus*, *centurio leg. X Gem.*

na kamenu (ara?) nađenom u Daruvaru.¹¹² — 3. Votivni natpis se nalazi na još jednom kamenu iskopanom u Daruvaru, a posvećenom isto Jupiteru Dolihenskom od centuriona leg. VII Gem., imenom Q. Carmeus Iulianus; na natpisu se još čita formula pro salute cara Septimija Severa i M. Aur. Antonina (čime je natpis približno datiran) i imena djece: Iulia Atticilla, Carm.(?) Secundus i Atticillianus.¹¹³ — 4. U Sotinu je nađen krnji nadgrobni natpis Marco Domitio, M. f. Viminacio (centurioni?) leg. IIII Flaviae.¹¹⁴ — 5. U Vinkovcima je sačuvana velika nadgrobna ara C. Aponio Memmio Celeri koji je bio tribunus militum leg. primae Italicae; aru su podigle supruga i sestra.¹¹⁵ — 6. Dovoljno je poznat veliki nadgrobni spomenik iz Vinkovaca (sada je u Zagrebu) ispod kojeg je bio pokopan M. Herennius Valens, rodnom Solinjanin, kojemu se na natpisu čita redosljed njegovog službovanja kroz 55 godina, te se spominju i legije u kojima je kao centurio služio: leg. XI Cl(audia), leg. I i II Adi., leg. XV Apol(linaris) i leg. IIII Fl(avia). Spomenik mu je podigao libertinac i baštinik M. Herennius Helius.¹¹⁶

Ovdje ima spomena o leg. I i II Ital., od kojih je prva stalno dokumentirana u Meziji od Vespazijana do polovice 3. st., dok se druga spominje u Panoniji samo na pečatu opeke u Aquincumu i na Jupiterovoj ari u Aljmašu. — Leg. X Gem. u našem dijelu Panonije dva puta se spominje, na votivnom natpisu Jupiteru Dolihenskom (Secundus Restutus) u Daruvaru i na nadgrobnom spomeniku (C. Iul. Verecundus) u Osijeku. — Ostale 4 legije ovdje napomenute, VII Gem., IV Fl., XI Cl. i XV Apol. poznate su zbog svojih boravaka u Panoniji.¹¹⁷

Od ostalih vojničkih natpisa iz Murse tri su zanimljiva, jer se nalaze na stilski značajnim nadgrobnim spomenicima i jer spominju equites. Sva su tri dovoljno poznata, jer su u više navrata publicirana, ali ću ih potpunosti radi ovdje citirati. 1. Velagenus Ulattius, eq. coh. II Alp. imao je 38 godina života, a 16 službovanja. Spomenik su mu podigli centurio Longinus i c. ar. b. Primus. Natpis se datira u 2. polovicu 1. st.¹¹⁸ — 2. Niger Sueltrius, eques alae Arvacorum, imao je 32 godine života, 17 službovanja, a spomenik su mu podigli bratići Marcellus i Publius. Natpis se datira isto kao prethodni i smatra se da su coh. II Alp. i ala II Arav. bile angažirane u Domicijanovim sarmatskim ratovima.¹¹⁹ — 3. Q. Val. Severianus, equ. coh. III Praetoriae, živio je 19 godina, 9 mjeseci i 8 dana, a sarkofag mu je dala načiniti majka Flavia Ianuaria. Ovaj se natpis datira u početak ili polovicu 3. st., jer ga se dovodi u vezu ili sa prisustvom Septimija Severa ili Karakale u Panoniji, ili sa sukobom između Galijena i Ingenua kod Murse.¹²⁰

Neka je napomenut i potčasnik neke nepoznate jedinice, M. Ael. Balbinus, tesserarius, koji je aru posvetio božici slučajne sreće, Fortuni Casualis.¹²¹

U okolici Murse neku značajniju vojničku ulogu odigrala je Mursella (današnji Petrijevc), koju spominje Ptolemej, Itinerari i CIL III 10243. Natpis, doduše nađen u Surduku, očito se tiče ovoga lokaliteta i spominje funkcionara, imenom M. Aur. Apollinaris, dec. m(unicipii) Murselensium(sic!). Za vrijeme Domicijanovih vojničkih pothvata bilo je više legija sa Zapada premješteno u Panoniju, jer su se tu koncentrirale snage protiv Sarmata i Dačana. Tada se u Panoniji pojavila leg. XXI Rapax. Nju su međutim Sarmati potpuno uništili, a drži se da joj je garnizon bio u Murselli i da je kasnije na njeno mjesto došla leg. XIV Gem. I za Trajanovu novo osnovanu leg. XXX s pridjevkom Ulpia pretpostavlja se da je bila također tamo stacionirana.¹²²

— Rimski tragovi na Kraljevom Brdu, na Crkvinama i na Dalagaju u Petrijevcima još nisu dovoljno ispitani, pa će lokalitet Mursella morati biti predmet posebnih arheoloških ispitivanja i historijskih studija.

Izuzetno i strateški važno mjesto na Limesu, u blizini Murse, bio je Teutoburgium — Dalj. Brojni vojnički natpisi s toga terena, na kojima se spominje ala II Arav. i ala I c. R. također su u vezi s Domicijanovim ratovima.¹²³ Arheološko ispitivanje Dalja i okolice je u toku i ono je uključeno u programu rada na istraživanju Limesa, koji se provodi pod rukovodstvom Međuakad. odbora u Zagrebu.

Epigrafski primjeri iz Murse i Teutoburgija zapravo daju naslućivati bar ponešto o stalnom nemiru i živahnom pokretu trupa na ovom terenu tokom prva tri stoljeća naše ere. No gdje je u Mursi bio pretpostavljeni augzilijarni, pa poslije pretpostavljeni legijski logor i kakove su strukture bili, o tome se još uvijek, kao ni u mnogo drugih slučajeva širom rimske Panonije, ne može ništa određeno reći, no ne može se smetnuti s uma da je ovaj kraj oko Murse bio stalno izložen upadima barbara i da se zbog toga na natpisima osjeća česta potreba vojničke intervencije.

* * *

Analizom javnih građevina kolonije Murse, moći će se u grubim crtama odrediti pojedine faze građevinske djelatnosti i urbanističkog razvoja.

Postoje samo dva natpisa nesumnjivo vezana uz ime Hadrijana. Sudbina im je različita, jednom se zameo trag, a drugi je sačuvan u vrlo okrnjenom obliku. Onaj koji je nestao, sadržavao je samo riječi: DIVO HADRIANO MURSENSIS CONDITORI SUO. Da ga nisu Eckhel i Katančić zapisali i da potom nije ušao u CIL III, bio bi nam za uvijek izgubljen taj najočitiji argument o Hadrijanovom osnivanju Murse.¹²⁴ Moramo se osloniti na vjerodostojnost Katančićevu i, prema riječima Kollera kazati, da natpis »mirifice confirmat«, da je Hadrijan pravi osnivač Murse. — Drugi je kamen sačuvan u tako neznatnom fragmentu, da iz njega nikad više ne bi mogli naslutiti smisao izgubljenih redaka da i njih nije zapisao Katančić.¹²⁵ Natpis danas ima samo 4 reda s okrnjenim riječima: CAE/PARTH/S.TRA/ON, dok ga je Katančić vidio potpunijeg u 7 redaka i tako je ušao u CIL III 3280. Evo tih

7 redaka: IMP. CAESAR. DIVI tra
IANI. PARTHICI. FIL. DIVI nervae
NEPOS. TRAIANVS. Hadrianvs
AVG. PONTIFEX. MAXIMVS
TRIBVNICIA. POTESTate
XVII. COS. III per
LEGI. II adi

Prema podacima o tribunicijskoj i konzulskoj vlasti natpis je sigurno datiran godinom 133. n. e., a prema sadržaju to je natpis nad jednom javnom zgradom koju je Hadrijan dao izvesti po drugoj legiji adiutrix, tada stacioniranoj u Donjoj Panoniji. — To su eto dva već dobro poznata natpisa, po kojima se sudi da su tada građene javne građevine, a to potvrđuju i pečati na sačuvanim opekama, jer je Hadrijan, kao i njegov nasljednik Antoninus Pius, bio vlasnik ciglana u Mursi.¹²⁶

Na sreću nam je Katančić dao i opis nekih građevina unutar zidina Murse, od kojih je on još vidio temelje. Vidio je npr. supstrukciju zgrade s hipokaustom koju smatra parnim kupalištem (tepidarium); vidio je mo-

zaični pod neke kuće ili hrama; zatim temelje 4-uglate palače 50 x 95 koraka velike; temelje kvadratične zgrade 45 x 45 koraka velike; i temelj neke zgrade prema zapadu od potonje 26 koraka udaljene. Značajno je da se Katančić posebno zadržavao u opisu ruševina Murse na opekama sa žigovima IMP. HAD. (osim drugih) i, da je upravo takove opeke vidio u temeljima triju zgrada (one najveće pravokutne, one kvadratične i one na zapadu potonje) koje smatra da su bile glavne javne zgrade. Govoreći o opeki sa žigom IMP. HAD. on kaže: »Ovu opeku zato veoma cijenimo, jer nosi naslov Hadrijana, jedin-stvenog osnivača našega grada; on je Mursu opasao zidinama(?), povećao zgradama i imenovao kolonijom.«¹²⁷

Za još jednu važnu zgradu, ili sklop zgrada u Mursi saznajemo iz natpisa CIL III 3288. To je 50 taberna sa dvostrukim trijemovima koje su služile za odvijanje trgovine, a dao ih je o svom trošku sagraditi C. Aemilius Homullinus, decurio kolonije Murse, zato što je polučio čast flamera (vidi str. 34). To je dakle bila javna tržnica koju Katančić datira u doba cara Hadrijana na osnovu elegantnog karaktera slova na mramornoj ploči.¹²⁸ Ploča je imala dužinu od »3 stope i 7 palaca, a širinu od 1 stope i 8 palaca« po pariškoj mjeri (to je otpr. veličina 115 x 55 cm). Ta oblongna ploča vjerojatno je bila uzidana nad glavnim ulazom u tržnice.

To bi bila prva jača faza građevinske djelatnosti koju možemo uočiti iz postojećih izvora.

Carske su ciglane proizvodile opeke i za Hadrijanovih nasljednika u Mursi i to najvjerojatnije baš zbog daljnje izgradnje samoga grada. Zasada ne raspolažemo nekim očitim dokazom te daljnje izgradnje; možemo jedino podsjetiti na već spomenuti natpis CIL III 3282 (vidi str. 38) na polukružnoj mramornoj bazi koji glasi: C. IVL. GEMINVS CAPELLIANVS. LEG. AVG. PR. PR. MURSENSIBVS. D. D. — Iz nekoliko natpisa poznati carski legat nešto je dakle učinio za Mursu, no da li je to bila zgrada ili samo statua, teško je odrediti. Bio je legat u doba Antonina Pija.¹²⁹ — Isto je tako teško odrediti što se krije u natpisu iz vremena cara Komoda, koji se u ovom broju Zbornika objavljuje, a prema kojemu su Mursijci nešto na javni trošak u čast cara Komoda učinili. Mramorna ploča, koja je vjerojatno bila na pročelju nekog objekta, nije velika, te se može predmnijevati da je to mogao biti kakav mali hram.

Druga jača faza građevinske djelatnosti uočava se na natpisima iz doba dinastije Severa. Natpis (vidi str. 39) na kojem je spomenut carski legat Castinus u zajednici sa Septimijem Severom, Karakalom i Getom i na kojem je riječ o coh. I Alp. sili nas, da također pomišljamo da je, u čast ili za zdravlje tri vladara i njihovog namjesnika, coh. I Alp. imala zadatak da izvede neku gradnju, možda hram ili nešto drugo. Kako je rečeno taj zadatak je mogao biti u vezi s nekom sretno dovršenom ratnom akcijom.¹³⁰

Još je nešto učinjeno u Mursi za ukras grada godine 209. za Septimija Severa. To se zna iz natpisa na bazi nekog stupa koji je mogao nositi kip ili nekog boga, ili cara ili nekog odličnika. Završetak krnje zavjetne formule na bazi kazuje samo: D(onum) D(edit)/ i /DIB/us IVLIS. POMPEIANO ET AVITO COS. tj. »darovao je 15. srpnja za konzulovanja Pompejana i Avita«, a to je bilo 209. god. Može se ovdje ponoviti da, analogija s kipovima Septimija Severa i Karakala u Lugiju, koje su podigle dvije kohorte 202. godine, dopušta pretpostavku, da se naš natpis odnosi na završetak dedikacije nekog funkcionara koji je dao kip podići.¹³¹

Osim triju značajnih zgrada kojima je Katančić vidio temelj i osim velike tržnice s dvostrukim trijemovima, mi na temelju jednog fragmentarno sačuvanog natpisa imamo direktan dokaz o postojanju još jedne zgrade, a to je bila sinagoga. Natpis se dao sa velikom sigurnošću prema analogijama rekonstruirati i iz njega izvesti zaključak, da je netko, vjerojatno praepositus sinagoge, kojemu se ime završava na — NDUS, dao od starosti trošnu proseuhu (Sinagogu) iz temelja nanovo podići i posvetio zgradu »vječnom bogu« a za zdravlje i dobrobit Septimija Severa i njegovih sinova, kao i carice Julije Domne. Po sačuvanom fragmentu sudimo da je mramorna ploča u svojoj cjelini morala biti velika i masivna i dakako uzidana nad ili kod glavnog ulaza u sinagogu, a prema veličini te ploče sudimo da je zgrada morala biti ugledna i zidana od opeke, ako ne i od kamena. Stara sinagoga na tom istom mjestu mora da je bila neuglednija, možda drvena i potpuno trošna. Iz oportunizma nova sinagoga stavljena je pod zaštitu cara, njegovih sinova i carice Julije Domne, porijeklom iz Sirije, jer su oni favorizirali semitske religije. Ovome natpisu posvećena je posebna studija¹³², u kojoj je razrađen i položaj Jevreja u rimskom carstvu.

Gdje je ta zgrada u Mursi mogla stajati, o tome se može samo nagađati. Zbog čestih progona Jevreja u rimsko doba, njihove su bogomolje obično bile na periferijama naselja. Ako se uzme u obzir natpis na velikom kamenu s riječima »DEO AETERNO« koji se 1922. iskopao blizu južne tvrđavske kapije prilikom rušenja osječke tvrđe¹³³ onda bismo mogli naslućivati da se i sinagoga u blizini nalazila. Brojne analogije naime pokazuju da su Jevreji svog jedinog boga nazivali »deus aeternus«, a mjesto gdje se natpis našao odgovaralo bi položaju sinagoge izvan rimskih zidina, i u blizini tržnica Murse, koje su mogle biti udaljene jedva koju stotinu metara.

Mimogred treba da se sjetimo i velikog fragmentiranog natpisnog kamena koji je sa svoje dvije riječi CONSVMP i REST dao podlogu za vrlo vjerojatnu pretpostavku da je on dio natpisa ploče kod rimskog kamenog mosta preko Drave u Donjem gradu. Toj pretpostavci ide u prilog i mjesto nalaza kamena, a to je na obali Drave blizu nekadašnjeg Ribarskog trga gdje su već odavno u više navrata pri niskom vodostaju viđeni ostaci rimskog mosta. Riječ CONSVMP (tum) zahtijeva da tražimo neki izraz o uzroku zbog kojeg je neki objekt stradao (trošnost ili požar), dok riječ REST (ituit) označuje da je nešto popravljeno ili vraćeno u staro stanje. Najkraća restitucija toga natpisa mogla je glasiti: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINVS. AVG. PONTEM VETUSTATE (ili IGNI) CONSVMP TVM. RESTITVIT. Naravno da je ime cara odabrano proizvoljno, no ne ćemo jako pogriješiti, ako kažemo da je morao postojati još iz Hadrijanovih vremena most preko Drave (dakako da je i ranije trebalo mostova ovdje), koji je u doba Severa ili njihovih nasljednika trebao temeljitih popravaka. U doba Severa nastao je procvat provincije Panonije, jer su se tada popravljale ceste, mostovi, postavljali miljokazi, restaurirale utvrde uzduž limesa, a u gradovima javne zgrade. Imamo dovoljno razloga pomišljati da je i most preko Drave u doba Septimija Severa ili njegovog sina Karakale bio restauriran.¹³⁴ No zbog toga što se na kamenu vide eradirani retci, opravdanije je pomišljati na Karakalu.

Iz zaborava je iščupan terenski dokaz o postojanju rimske ceste, koja je na baranjskoj strani od toga mosta vodila prema sjeveru u pravcu na današnje Mece. O tom je detaljnije pisao dr. Firinger koji joj je ušao u trag.¹³⁵ Kasniji višekratni obilasci terena dopustili su jedino zaključak, da su se dalj-

nji tragovi te ceste izgubili u močvarnom tlu, no da se cesta doticala sela Bilja s njegove zapadne strane i da je u ravnom pravcu smjerala prema Mecama. S tom je cestom, koja je povezivala Aquincum preko Murse sa Sirmiumom, u vezi i miljokaz s krnjim natpisom koji se našao u Osijeku, donjem gradu, a po ostacima riječi pripisuje se Severu Aleksandru i popravku jednog dijela te ceste (sudeći po riječi REST).¹³⁶

Ova posljednja skupina natpisa iz doba Severa ne bi sama za sebe, izdvojena iz općeg pregleda rimske Panonije, toliko rječito govorila o općem procvatu provincije i o osobitoj brizi i skrbi vladara dinastije Severa za obnovu zemlje, pa tako i Murse, da taj procvat nije evidentan iz množine natpisa širom provincije, koji su sačuvani, evidentirani i proučeni.

Katančić nam je zapisao podatke o još dvije zgrade koje se po njegovom mišljenju tiču kršćanske ere. One se nalaze na jugu izvan gradskih zidina, jedna od njih je okruglog oblika (u diametru 10 koračaja), a druga na jug ovoj 4-uglata je (ima 8 koraka). Neki naslućuju, kaže Katančić, da je to kapela Sv. Mučenika u kojoj je boravio Konstancije, kad se kod Murse sukobio s Magnencijem i u njoj mu je biskup Valens dojavio pobjedu, kako je to zapisao Sulpicije Sever.¹³⁷

Da je Mursa imala i svoj stadion, to je zapisao Zosim kao i to da se on nalazio ispred kapije grada i da je car Magnencije u njemu skrio 4 galske augzilijarne trupe. Jedna terenska depresija južno od tvrđavskog groblja sve do dan. Frankopanske ulice, prije no što je bila izgrađena poslije rata, mogla se lako uočiti i ona je, po mišljenju inž. Franjetića, mjesto na kom je bio stadion.¹³⁸

Analiza natpisa je ukazala na veću građevinsku aktivnost najprije u doba Hadrijana i njegovih nasljednika, a zatim u doba Severove dinastije. U 4. st., za doba Konstantina i njegovih nasljednika, začudo vrlo se rijetko nailazi na natpise, što je vjerojatno u vezi sa sve većim prodiranjem i domaćeg i barbarskog elementa na vodeće pozicije u vojsci i u administraciji grada i provincije, i sa postepenim raspadanjem starih rimskih institucija.

— . —

Novim natpisima posvećenim bogovima, a nađenim u Osijeku, i novim figuralnim prikazivanjima bogova u kamenu i bronci, koja su nekada krasila hramove ili kućna lararija, također se mogla upotpuniti slika o raznovrsnosti kultova u Mursi. Brunšmid, govoreći o kultovima u Mursi ističe, da je broj zavjetnih, Jupiteru posvećenih, natpisa tako velik, da je posvema opravdana pomisao, da je taj najveći rimski bog u Mursi imao jedan ili i više hramova.¹³⁹ Međutim novija literatura opominje da treba tražiti i tragove kapitolijske triade u svim većim romaniziranim centrima, tj. da se mora očekivati da su i u panonskim gradovima postojali kapitoliji, svetišta tri najglavnija rimska božanstva Jupitera, Junone i Minerve. U svim većim centrima širom imperija nalazili su se Kapitoliji po uzoru na kapitolijski hram u Rimu, u kojima su bila smještena tri kipa u tri posebne ćelije pod istim krovom, a u svetište se ulazilo na tri ulaza. No danas se može konstatirati, da valjda značajnijih kapitolija u Panoniji i nije bilo, jer su se sačuvali ostaci jedino u Savariji i Scarabantiji. U Savariji su sačuvani fragmenti sva tri kipa nadnaravne veličine, pa je možda i hram, u kojem su stajala, bio reprezentativna građevina (no od njega su ostali samo neznatni arhitektonski ostaci).¹⁴⁰ U Scarabantiji sjedeće statue tri božanstva bile su smještene u nišama velike prostorije. Po

svemu sudeći kapitolijska triada nije bila predmet značajnijeg kulta u Panoniji, no svakako da su Panoni pojedino božanstvo poštivali zasebno ili udruženo s drugim bogovima. Među rijetkim primjerima poštivanja spomenutog trojstva Mócsy navodi i primjer iz Murse.¹⁴¹ To je međutim samo mramorna ara veličine 91 x 42 x 32 cm koja ima natpis: I.O.M. IVNONI MINERVAE SACR. C. IVL. ---- NVS AVG --- MVR --- V.S.L.M. — Kako je bila slomljena i nađena u razno vrijeme na dva razna mjesta ona je dva puta publicirana, zbog svakog ulomka napose.¹⁴² Danas je sastavljena i djeluje cjelovito, jedino se natpis nije dao u potpunosti restaurirati. Ipak se može sigurno pretpostaviti da je u dva prethodna reda stajalo AVG (ustalis) COL (oniae) MVRS (ae). Takove su are u Panoniji ponajviše podizali vojnici iz doba Severa, no aru iz Murse podigao je augustalis kolonije, vjerojatno u 2. st. (vidi str. 35), dakle onaj koji je bdio i nad održavanjem kulta triade, simbola rimskog imperija i kulta božanske ličnosti careve.

Od 30 poznatih zavjetnih natpisa terena Osijeka i njegove šire i uže okoline 17 ih se odnosi na I.O.M., a 10 njih baš na samu Mursu. Objavit ću ovdje samo one natpise koji dosada nisu nigdje bili objavljeni.

Već odavno se u muzeju nalazi gornji dio male are sa početkom natpisa posvećenog Jupiteru od Fortunatusa, augustovog liberta (vidi str. 37). Ime mu je karakteristično za oslobođenike u vremenu iza Marka Aurelija, koji su orijentalnog porijekla.¹⁴³

Drugo je također oštećena ara posvećena Jupiteru, Najboljem, Najvećem od C. Iul. Iulianusa, konzularnog beneficiarija. Ta je ara bila nekada u osječkom franjevačkom samostanu i stoga ostala nezapažena i neobjavljena. Dedicant je po imenu sudeći potomak sjevernih Italika koji je u Mursi aru posvetio u 2. st. (vidi str. 37)¹⁴⁴

Treće je ara koju je M. Aur. Cocceius Eutygianus Jupiteru posvetio. To je omanja ara od krupnozrnatog mramora, koja je iskopana god. 1956. i publicirana 1960. Dedicant je Grk, a po carskom gentiliciju sudeći, on ili njegov predak dobili su građansko pravo sa Constitutio Antoniniana.¹⁴⁵

U davno publicirane, ali rijetko spominjane natpise ide i krnji natpis na odlomku kamena sa posvetom I.O.M. i u drugom redu C.L. (?) Kubitschek kaže da se taj fragmenat cippusa našao 1869. pri gradnji željeznice i da mu je veličina 25 x 37 x 23 cm. Tumači ga sa: I (ovi) O (ptimo) M (aximo) C (onservatori).¹⁴⁶ Tom se natpisu zameo trag.

Od plastika koje prikazuju Jupitera začudo jedva se što našlo, a moglo bi se očekivati da se našao oveci broj Jupiterovih kipova ili kipića koji su sigurno imali svoje mjesto u hramovima ili lararijima italskih potomaka ili romaniziranih Orijentalaca i prastanovnika u Mursi. Već davno je u Osijeku nađena mramorna glavica, od kipića odlomljena, za koju se smatra da je bila Jupiterova,¹⁴⁷ a u najnovije vrijeme nađena je brončana, kvalitetno izrađena statueta njegova, koja sigurno potječe iz nekog kućnog lararija. Objavljuje se u ovom broju Zbornika.

Ne smijemo zaboraviti nemilo uništavanje starina Murse tokom 18. i 19. st. i zbog toga moramo iskoristiti svaki i najmanji ostatak koji nam u sklopu ostalog materijala može nešto saopćiti. Desetak ara posvećenih Jupiteru sa terena Murse nije velik broj, ali on srazmjerno destrukciji rimskih starina u Osijeku postaje relativno veći i ne ćemo ništa pogriješiti ako iz sačuvanih natpisa zak-

ljučujemo da je kult Jupitera, kako se i moglo očekivati, bio najjači kult rimskih bogova u koloniji Mursi.

Na širem prostoru oko Murse, unutar terena Panonije Inferior, evidentirano je još nekoliko Jupitrovih žrtvenika u Vinkovcima, Slav. Brodu, Aljmašu, Daruvaru, Našicama i — dva u Surduku, koja se odnose na Petrijeve. Gotovo svi su objavljeni u CIL-u; drugom prilikom donijet će se i njihov prikaz.

Već je Brunšmidu pao u oči razmjerno velik broj Heraklovih kipova iz Osijeka, te je pretpostavio, da svi potječu iz jednog svetišta što su ga Mursijci tom heroju podigli. On najprije navodi žrtvenik u Budimpeštanskom muzeju koji je Heraklu posvetio C. Valerius Mucianus za zdravlje svoje i svih svojih. Zatim priopćuje 4 kipa od kamena, od kojih je jednu poprsje nadnaravne veličine, a ostalo su manje kamene plastike, bilo Herakla sa hesperidskim jabukama, bilo odmarajućeg se Herakla po uzoru na Herakla Farnese kipara Glykona.¹⁴⁸

Spomenik koji je C. Val. Mucianus Heraklu podigao, danas se nalazi u osječkom muzeju, jer je iz Pešte dopremljen na osnovu ugovora o restituciji god. 1962. Da se Herakle ima smatrati i vojničkim bogom dokazuju u ovom slučaju reljefi na pobočnim stranama are: na lijevo je lik Minerve, na desno Herakla, dakle simbola pobjede i snage. Gentilno ime Valerius u Mursi se javlja tri puta,¹⁴⁹ i ono je bilo rašireno u obje provincije Panonije. Cognomen Mucianus rjeđe se javlja, a smatra se tračkim imenom.¹⁵⁰ Spomenik se može datirati u 2. ili početak 3. st. —

U muzejskoj zbirci postoji također i baza kipića od bijelog mramora na kojoj se čita natpis: HERCVLI. AVG. AEL. MARTINVS.¹⁵¹ Na bazi od koje se kip odlomio ostao je prednji dio desnog stopala Heraklovog kipića i okrajak lavlje kože. Oblik slova i gentilno ime dedikanta upućuju na 2. st. Cognomen Martinus poznat je iz natpisa uzduž Limesa, pa i iz Murse.¹⁵² Analizom je ustanovljeno da ime nije tipično za Panoniju i da se javlja na Zapadu imperija.¹⁵³ (Vidi str. 41)

Među brončanim plastikama muzejske zbirke nalazi se vrlo zanimljiv kipić golobradog Herakla kojemu su glava, grudi i leđa pokriveni lavljim krznom, a u ruci mu jabuka. Nije poznato porijeklo kipića, no ako bi se moglo dokazati da potječe s našega terena, što je dakako vrlo vjerojatno, onda bi ta plastika bila jedan dokaz više o rasprostranjenosti Heraklovog kulta u Mursi.¹⁵⁴

Nije izlišno dodati da je i u Vukovaru u Gradskom muzeju pohranjen žrtvenik posvećen Herkulu, a nekad je krasio park dvorca Eltzovih. Natpis počinje sa DEO SANCTO HERCVLI, a dedikant je T. FL(?)MACRIANVS (?), praef. coh. I Hispanae.¹⁵⁵

U novije doba pitanjem Heraklovog kulta u Panoniji i u Mursi bavio se J. Fitz. On uslovno, ako bi se moglo dokazati, da je Septimije Sever 202. godine na svom inspekcijom putu kroz Panoniju boravio i u Mursi, nabacuje mišljenje, da bi se oveći broj Heraklovih kipova, nađenih u Osijeku, mogao pripisati obnovi Heraklovog svetišta ovdje povodom carskog pohoda.¹⁵⁶ Herakle se poštivao i drugdje u Panoniji, no naročito mu je kult bio razvijen u području Eraviska.

Mnogostrukost interpretacija njegovih likova pokušao je Fitz objasniti i tipizirati. Po njegovim rezultatima oficijelno poštivanje toga boga ovisno je

o političkoj koncepciji pojedinih careva, i prema njoj lik Herakla mijenja svoj karakter.¹⁵⁷ To se naročito očitovalo u doba Trajana i Hadrijana, zatim Komoda, i napokon Septimija Severa i to tako da se paralelno s grčko-rimskom interpretacijom kulta u Rimu razvijala i fenička interpretacija kulta Herkula-Melkarta. Njega su poštivali Trajan i Hadrijan, jer su bili hispanskog porijekla. Za Hadrijana je kovana zlatna medalja s likom Herakla na reversu, kako se oslanja na buzdovan, a u lijevoj ruci drži jabuku; do nogu mu stoji prova, simbol riječnog božanstva i bogova feničkih. I legenda HERC (uli) GADIT (ano) ukazuje na feničku interpretaciju.¹⁵⁸ — Heraklovi likovi s bradom moraju se datirati na kraj 2. st. u doba cara Komoda, također velikog ljubitelja Heraklovog kulta. — Treći puta taj kult postaje dominantan za vladanja Septimija Severa koji je također poštivao Herkula-Melkarta i Libera kao dva afrička boga, zaštitnika njegova rodnog grada Leptis Magnae. Tada se Herakle opet prikazuje mlad i golobrad, mirnog, ponosnog držanja, i dakako sa svojim atributima.

Kamene figure Herakla iz Osijeka teško je datirati, ali kako se osjeća na njima interpretatio romana, one bi, osobito veliko poprsje s lavljom kožom i bradatom glavom, mogle spadati u doba Komoda. Brončanu plastiku golobradog Herakla s jabukom u ruci treba stavljati u doba Severa. Natpis na bazi kipića s imenom Aelius Martinus datira se u 2. st., dok žrtvenik s imenom C. Val. Mucianus u 3. st. Materijal je to heterogen i ne daje mogućnosti za jedan određeniji zaključak o kultu u Mursi. — Inače gledajući Panoniju kao cjelinu, Heraklov kult je bio od najranijeg carskog vremena raširen u zapadnopanonskim gradovima, a među poštovaocima samo se vrlo rijetko nalaze vojnici. U Donjoj Panoniji baš su vojnici bili pretežno odani tome kultu osobito od vremena Septimija Severa, te oveći broj posveta potječe od legijskih prefekata.¹⁵⁹ — Prema tome osječka i vukovarska ara spadaju u vojničke primjere 3. st.

Ma da iz Osijeka potječu samo tri žrtvenika posvećena bogu Silvanu i ma da su sva tri već objavljena, ipak treba analizirati njihove karakteristike i razmotriti ih s opće panonskog stanovišta. U ilirskoj oblasti Dalmata između Krke i Cetine lik Silvana je predominantan, ali pokazuje domaće ilirske karakteristike, asimilirane prema liku italskog boga toga imena.¹⁶⁰ U Panoniji on je tek poslije Jupitra bog kojemu je bio najveći broj oltara podignut; jedino u Carnuntumu Silvanu posvećenih natpisa bilo je daleko više negoli Jupitru.¹⁶¹ Najčešće se javlja kao domesticus ili silvestris, a u femininom obliku kao Silvana. Vremenski Silvanovi spomenici pretežno spadaju u 3. st., i to su manji ili veći oltari sa katkada teško čitljivim natpisima, ili su to male grubo rađene statuete i reljefi. Dedicanti su mahom priprosti ljudi, civili ili vojnici, obično s jednim, no latinskim imenom. Svetišta su bila mala, često domaća po uzoru na lararija. Bilo je i većih svetišta, kao u Topuskom, Carnuntumu, Poetoviju. Kao šumski bog Silvan ima pridjevok Silvestris, a tada se obično prikazuje kao Pan, dok kao zaštitnik zemljišta i kuće ima pridjevok Domesticus, a onda je predstavljen sa nožem za rezanje loze, psom i plodovima. U Panoniji on se najčešće kao takav javlja, jer on čuva kuću i baštu i stoga mu podižu kućna svetišta. U Carnuntumu ima velik broj malih ara bez imena dedikanata, i to valjda stoga što je ara stajala u kući dedikanta i služila dnevnom kultu. Veza između toga kulta i cvata malih seljačkih posjeda u doba Severa vrlo je uočljiva.¹⁶²

U 3. stoljeću taj popularni bog dunavskih provincija postaje katkada i državni bog, a u Carnuntumu su ga pripojili kapitolijskoj triadi (CIL III 4410). Od nadimakâ on ima još nekoliko, napr. Magnus, Sanctus i Pantheus.¹⁶³

Za osječke are vrijedi konstatirati da su sve tri omanje, jednostavno izrađene i sa primitivnim natpisima. Silvano Silvestri posvećena je ara od dedikanta kojemu je ime MESTRIUS FLORUS. Nije poznato gdje je u Osijeku nađena. Mestrius je italsko ime i češće se javlja u sjevernoj Italiji, dok cognomen Florus isto tako no udomaćen je u Panoniji.¹⁶⁴ Na ari posvećenoj Silvano Domestico dedikant se zove C. IVL. DEMETRIVS. Također nije poznato mjesto nalaza, osim dakako to, da je nađena na terenu Murse. Dedikant ima carsko gentilno ime, a cognomen je grčki, koji se doduše javlja i u sjevernoj Italiji i drugdje.¹⁶⁵

Treća, nešto veća od prethodnih ara, posvećena je Silvano Magno od dedikanta imenom CAIVS --- NIVS. Značajno je mjesto njenog nalaza: na dravskoj obali u donjogradskim vinogradima.¹⁶⁶

Prema šumovitom i zemljoradničkom karakteru našega kraja mogli bi očekivati da je Silvanov kult bio ovdje popularan, i da se nedostatak sačuvanih objekata mora pripisati općem uništavanju rimskih starina. — Začuđuje, što se niti na području Slavonije nije sačuvalo mnogo tragova Silvanovog kulta, a Slavonija je od davnine poznata kao šumska zemlja. No kako se sa kultom Silvana često udružuje Diana kao božica šume i lova, to ipak treba napomenuti jedan jedini trag koji je s terena Slavonije u toj vezi poznat, a to bi bio natpis CIL III 3264 s dvije riječi: DIANAE SACRVM. Taj je natpis nađen na udaljenosti od 1 sata hoda od Iloka prema mjestu Susek, tamo gdje je Taube u 18. st. vidio ruševine koje su mogle potjecati od Dianinog hrama.¹⁶⁷

Silvanus domesticus često se identificirao sa Vertumnom, pa u ovom nizu i razmatranju ne smijemo mimoići brončanu figuricu Vertumnusa iz Murse koji je prikazan kao dječak s plodovima. Sigurno je pripadao nekom kućnom larariju u 2., možda u 3. st.¹⁶⁸

Obzirom na utvrđene karakteristike Silvanovog kulta u istočnoj Panoniji, osječki primjeri imaju na sebi suviše malo elemenata za daljnje razrađivanje te karakteristike, osim to, da potvrđuju da su i tu dedikanti vjerojatno biti priprosti ljudi, civili, italskog i u jednom slučaju grčkog porijekla, koji su se bavili obradom zemlje ili bili baštovani, kako se smije zaključivati iz brončane statuete Vertumnusa.

Kult Libera i Liberae pokazuje, u Panoniji općenito, da ima očita razlika između zapadne i istočne Panonije. Na zapadu su malobrojni spomenici njegovog kulta, a i oni su u vezi s italskim kultom Libera u Italiji, na Istoku su mnogobrojni spomenici toga kulta, no samo katkada oficijelnog karaktera, a većinom neoficijelnog, privatnog karaktera. Naslućuje se da ovdje kult stoji i pod tračkim utjecajima, no to se još ne može dokazati. Među svim donjopanonskim spomenicima Liberu ističe se jedan koji je nađen na terenu naše Baranje, o čemu niže. — Što se Murse tiče, tek u najnovije doba došao je na vidjelo vrlo skroman spomenik s krnjim natpisom LIBER na donjogradskom Pristaništu, o kojem se govori u ovom broju Zbornika. To je zasada jedini Liberov spomenik u osječkoj zbirci. Međutim kod Katančića¹⁶⁹ nalazimo dragocjen podatak o još jednom Liberovom spomeniku među nizom spomenika iz Murse. To je, veli on doslovno, fragmenat od bijelog kamena na kojem je prikazan seljak kako iz mješine lijeva vino u široku urnu, dok mu žena iza

leđa nosi grožđe u košari na glavi. Lik Bakha sa Cererom koji su bili prikazani na gornjem dijelu, nedostaje. Krnji natpis sadrži samo riječi: LIBERO PATRI SEXT... Gdje se sada spomenik nalazi nije poznato. Dedikantovo ime, cognomen SEX(tus), javlja se prije Marka Aurelija u jugozapadnoj Panoniji kao domaće ime koje se ne širi dalje na Istok i često ga se nalazi u sjev. Italiji.¹⁷⁰ Teško je datirati spomenik koji je imao figuralni ukras, a nije ga više moguće vidjeti i analizirati, no sudeći po rustičnoj sceni koju je prikazivao, možda i on spada u 3. st., kad je pod Severima cvao mali posjed u Panoniji. — Moramo računati s tim da je i kult Libera u Mursi i njenoj okolici bio rašireniji negoli što se to može dokazati sa samo dva spomenika.

U Arheološkom muzeju u Zagrebu nalazi se zanimljiv spomenik Liberu koji pokazuje privatni karakter, a potječe iz susjednog terena, po svoj prilici iz današnjeg sela Popovca u Baranji.¹⁷¹ To je žrtvenik s grubo klesanim slovima 4. st. i na više mjesta nejasan. Najpotpunije ga je protumačio Brunšmid.¹⁷² Posveta glasi: DEO LIBERO PATRI, dedikant je Aurelius Constantius(?), procurator(?) neke vinogradarske(?) ustanove(?), koji je zasadio svojim snagama a uz pomoć sina Venancija vinograd u opsegu od 400 arpenna (oko 80 jutara?). Na natpisu ima nejasnih mjesta, te se ne zna da li su spomenute neke parcele vinograda ili nešto drugo. — Oficijelni karakter pokazuju dvije are iz okolice Osijeka, iz Vinkovaca i Sotina. Na vinkovačkoj ari¹⁷³ LIBERO ET LIBERAE zapisan je dedikant M. ULP. FRONTO AEMILIANUS, DEC. MVN. CIB. Na lijevoj pobočnoj strani velike are prikazan je u reljefu vrč, na desnoj bačva. Dedikant je decurio municipii Cibalensis, dakle je živio možda u 2. st. (vidi str. 35) — U Sotinu nađena ara LIBERO PATRI ima za dedikanta konzularnog beneficiarija imenom C. ANTONIVS SABINVS.¹⁷⁴ Cognomen Sabinus ukazuje na sjevero-italsko porijeklo.¹⁷⁵

Osječki spomenici Liberu suviše su fragmentarni za izvođenje nekog određenog zaključka, osim jedino to da je poštivanje Libera u Mursi postojalo. Ostala tri primjera, navedena iz Popovca, Vinkovaca i Sotina, bolja su za intuitivno rezoniranje. Popovački primjer, iako se ne da pročitati s potpunom sigurnošću, ipak dokazuje preokupacije nekog Aurelija Konstancija(?) koji sa sinom radi na velikom vinogradu i koji je očito zato odan poštovalac Libera, jer su mu ovdje bili povoljni uslovi za uspjeh, kao prisojni brežuljci, klima i dr. Baranjska Greda još je i danas poznata po svojim dobrim vinogradima. Vinkovački primjer pokazuje gradskog funkcionara domaćeg porijekla, Ilira(?), sotinski državnog funkcionara, sjeveroitalskog porijekla, koji vjerojatno sami nisu posjedovali i obrađivali vinograde, već su Liberu bili skloni i svoju sklonost oficijelnim kultom tome bogu izrazili.

Poznata su samo dva spomenika iz Osijeka, posvećena svim bogovima i božicama. Neka Aurelija, valjda robinja, učinila je zavjet DIBVS DIABVS-QVE,¹⁷⁶ a neki P. MARIVS SATVRNINVS podigao im je također votivnu aru.¹⁷⁷ Oba natpisa su suviše oskudna podacima, jedino se po imenima može približno odrediti datacija, tj. Saturninus bit će da je živio prije Marka Aurelija, dok Aurelija vjerojatno poslije.

Već su odavno poznata i druga neka božanstva u Mursi od kojih se sačuvao samo po 1 natpis na ploči ili ari. To je npr. ara posvećena FORTUNAE CASVALI od M. Ael. Balbinusa (vidi str. 42), koji je bio tesserarius; natpis je rijedak primjer zbog neobičnog pridjevka božice koja je označena kao božica slučajne sreće.¹⁷⁸

Rijedak je spomenik posvećen VIRTVTI ET HONORI od M. Ulp. Marcellusa, leg. Aug. pr. pr. Pan. Inf. (vidi str. 38). Virtus i Honos imali su hram u Rimu i bili su tamo javno poštivani. Natpis koji citiramo, često se u literaturi spominje zbog važnosti dedikanta, no sa kontroverznim podacima o mjestu nalaza i pohrane.¹⁷⁹ Značajni su reljefi koji su na ari prikazani, a to je krilata Viktorija s vijencem i palmovom grančicom na jednoj pobočnoj strani, dok je Mars kao rimski vojnik sa kopljem i štitom prikazan na drugoj strani.¹⁸⁰

Sasma srodan u simbolici je votivni krnji natpis MARTI ET VICTORIAE pro salute Aug. . . . sa Dragojlovog brijega blizu Osijeka,¹⁸¹ jer i on ukazuje na rat i pobjedu na ovom sektoru vječito nemirnog Limesa.

U najnovije doba iskopana je u Osijeku mala ara s posvetom TERRAE MATRI od dedikanta imenom M. Marius Secundinus, a objavljuje se u ovom broju Zbornika. — Terra Mater rjeđe se pojavljuje na spomenicima Panonije. Pojavljuje se na nekoliko žrtvenika sjev. Panonije, u starom Budimu i njegovoj okolici.¹⁸² Žrtvenik s posvetom TERRAE MATRI GENETRICI, koji se našao u mjestu Császáru, a koji je podigao C. Cassius Karinus, dec. mun. Mog(entianae), quattuorvir i flamen, po nadimku božici (genetrix), ukazuje na plodnost zemlje i zemljoradnju. Mogentianae ležale su na raskršću puteva u unutrašnjosti Panonije, u kraju gdje su bile brojne villae rusticae, mansiones i stationes.¹⁸³ Posvema je u skladu takav oficijelni spomenik višeg gradskog funkcionara božici Roditeljici u kraju važnom za zemljoradničku proizvodnju. Vjerojatno u tom istom smislu bila je i u Mursi podignuta mala skromna ara. Dedikantovo ime Marius Secundinus uobičajeno je uzduž panonskog limesa.¹⁸⁴

Da se velika ara s već poznatom posvetom DANVVIO ET DRAVO mora vrednovati upravo sa stanovišta značajnosti panonskog limesa za obranu carstva, a ne samo sa stanovišta kulta riječnih bogova, o tome je bilo govora (vidi str. 39) — Danuvius i Dravus moraju se ubrajati u lokalne bogove, kao što je i riječni bog Savus. Spominju se samo na nekoliko spomenika, koji ponajviše imaju oficijelni karakter.¹⁸⁵

Danas je poznato da egipatski kultovi nisu bili rijetki u Panoniji. Poznate su posvete Izidi u Sisciji, Poetoviju, Savariji i Skarabantiji, a poznata su i njena svetišta u Poetoviju i Savariji; Serapis je bio osobito poštivan u doba Severa. U sitnoj plastici od bronce, terakote ili kamena ima dovoljno dokaza o raznovrsnosti i razgranjenosti egipatskih kultova.¹⁸⁶ U takovoj općoj slici, votivna stela posvećena Ozirisu, Izidi i božici Neftis, koja se našla u Osijeku, manje je začudna. Na steli su uklesani likovi tri božanstva, a posveta bogovima i ime dedikanta uklesani su hieroglifima.¹⁸⁷ Stela i natpis publicirani su u dva navrata i datirani u doba Ptolemejevića. Smatra se da ju je mogao dopremiti amo koji legionarski vojnik. U vezi toga upozorila bi na pojavu egipatske stele »Stare Države« u Aquincumu, koje se tumači tako da je dospjela onamo u carsko rimsko doba sa egipatskim starinama putem kroz Akvileju u kojoj je cvala trgovina egipatskim antikvitetima.¹⁸⁸ Treba pomišljati i na Hadrijana, poznatog ljubitelja tih starina. Konačno, ako je u Mursi postojala klesarska radionica za sarkofage ili bar za are i nadgrobne spomenike, zar nije egipatska stela mogla i u Mursi nastati i biti izrađena prema knjizi egipatskih uzoraka?

Pri nekom prigodnom iskapanju u donjem gradu našla se 1954. šauapti-figurica od terakote,¹⁸⁹ vrlo tipičan predmet koji su Egipćani stavljali svojim

pokojnicima u grobove kao simbole svojih slugu koji će im biti od koristi i na drugom svijetu. U mnogim su se egipatskim grobovima našle košarice, pune takovih plastika. Okolnosti nalaza dopuštaju zaključak da se osječka šauapti-figurica nalazila u nekom grobu, vjerojatno egipatskog vojnika. Sjetimo se da je u Carnuntumu iskopan sarkofag s mumijom iz 3. ili 4. st. i da je i u Aquincumu bilo u kasno carsko doba pokapanja sa egipatskim mumijama.¹⁹⁰

Donekle ima razloga pretpostaviti da je u okolici Murse bilo poklonika Serapisovog kulta iz kruga grčko-egipatskog sinkretizma, jer na to upućuje jedan iz Dalja u muzej preneseni fragmenat posebnog tipa nadgrobno spomenika. Radi se o ukrasnom kruništu nadgrobni stela na kojem je između dva ležeća lava prikazana košara od pruća (kalathos), Serapisov simbol plodnosti.¹⁹¹ — Ako se nesamo kalathos, već i ovnujska glava u lavljim šapama uzima kao simbol boga Serapisa (u stvari ovan je žrtvena životinja boga Amona s kojim se usko povezuje i kult Serapisa), onda postoji trag tome kultu i u Mursi, a temelji se na fragmentu takovog kruništa stele, iskopanog 1961., o čemu napose ima govora u ovom broju Zbornika.

Teren Carnuntuma je prilično dobro ispitan, pa ma da su tamo brojni spomenici egipatskih kultova pronađeni, ipak nije upoznata nijedna zgrada koja bi se možda mogla dati pripisati kakovom svetištu. Stoga se smatra, da pripadnici egipatskih kultova ondje nisu imali hramova, niti su obavljali ceremonije, već im je kult bio ograničen na domove pojedinih individua ili porodica. Tu istu činjenicu ćemo morati očekivati i za Mursu, tj. da je u njoj bilo Egipćana ili pripadnika egipatskih kultova, ali da su se kultovi ograničavali na domove.¹⁹² Smatra se da je kult egipatskih bogova dosizao svoj vrhunac u doba Severa.¹⁹³

Od ostalih orijentalnih kultova danas je utvrđeno da je Mitrin kult uhvatio korijena i u Mursi. — Najpoznatiji panonski mitreji bili su u Poetoviju i u Carnuntumu.¹⁹⁴ Prve vjerske općine za kult boga Mitrasa nastale su u sredini 2. st., a tada je nastao 1. mitrej u Poetoviju, podignut od carinskih službenika. No od kraja 2. st. sve do prvih decenija 4. st. naglo se širila nova religija u Panoniji među vojnicima i građanima. Dosada su ispitana 3 mitreja u Poetoviju i 1 svetište; 3 mitreja u Carnuntumu; 5 mitreja u Aquincumu. Osim ovih moraju se na temelju velikog broja kulturnih likova i spomenika pretpostaviti mnogobrojna svetišta u Panoniji. Bar na još 11 mjesta dokazani su spomenici Mitrinog kulta, ali se smatra da su centri odakle se kult širio bili Poetovio, Carnuntum i Aquincum.¹⁹⁵ U općem pregledu Panonije još nije zabilježen Mitrin kult u Mursi, ma da je već publiciran.¹⁹⁶ Dokazan je s fragmentima 3 reljefne ploče, nađene u Osijeku, a na njima su reljefno prikazani likovi značajni za prikazivanje Mitrinog žrtvovanja bika; u Osijeku je nađena i mala ara sa posvetom D. I. M. od trgovca Antonija Barbila (vidi str. 36). Prema mjestima nalaza osječkih mitričkih spomenika (teren »Saponije« i teren »pod Dravom«) smjela bi se pretpostaviti dva svetišta.

Na pravoslavnom groblju u Iloku nalazio se mali žrtvenik DEO /SO/ LI INVICTO u sekundarnoj upotrebi kao spomenik kršćanskog groba.¹⁹⁷ Prema evidenciji kojom dosada raspoložemo samo je još jedan spomenik poznat iz Dalja; on je najpotpuniji i najznačajniji, jer je ime dedikanta poznato. Posveta glasi I(nvicto) D(eo) M(ithrae), a dedikant je zapisan kao VET(urius) DV(bi)TATVS VET(eranus) A(lae) I C(ivium) R(omanorum) e(X) DVPL

icario), tj. podčasnik turmae, jednog od 16 odjela na koje se ala dijelila. Natpis se datira u 1. ili 2. st. u vezi spomenute vojničke jedinice.¹⁹⁸

U Mursi, odn. na prostoru Murse, dva su poklonika Mitrinog kulta poimence poznata- Antonius Barbilus, negotiator i Veturius Dubitatus, veteranus alae I C. R. Prvi je trgovac, porijeklom s Istoka, a drugi je vojnik, možda porijeklom sa Zapada ili Italije.¹⁹⁹ Zna se da su trgovci s Istoka i vojnici širili Mitrin kult u imperiju.

U najnovije doba iskopan je u Osijeku oštećen mramorni kip sjedeće božice Kibebe, Velike Majke, s kojim možemo nepobitno dokazati postojanje njenog svetišta ili hrama u Mursi. Objavljuje se u ovom broju Zbornika. U zbirci terakota osječkog muzeja već odavno se nalazi kipić toga maloazijskog božanstva, kako sjedi na prijestolju, no nalaz mramornog kipa mnogo rječitije govori o još jednom orijentalnom kultu u Mursi.

Začudo dosada se nijedan spomenik Jupiteru Dolihenskom u Mursi nije pronašao, a poznato je da mu se kult svuda širio no najviše baš u Panoniji. Kult mu se počeo širiti za Vespazijana iz sjeverosirskog grada Doliche, a naročito su ga prihvatili kao boga rata i pobjede vojnici rimskih legija. Međutim zasada možemo zabilježiti da su poznata tri njegova spomenika iz ovoga dijela Panonije. Jedno je ara, nađena u Daruvaru sa posvetom I. O. M. DOL. za zdravlje cara L. Sept. Severa i M. Aur. Antonina od centuriona leg. VII Gem. imenom Q. Carmeus Iulianus,²⁰⁰ a drugo su dvije baze potpuno slične, s posvetom I. O. M. D. ET DEO PATERNO COMAGENO od dedikanta kojemu je ime M. Aur. Apollinaris, a bio je dec. M(unicipii/Murselensium). Baze su nađene u Surduku, ali se odnose na Mursellu kod Petrijevacu.²⁰¹

Treće je votivni natpis Jupiteru Dolihenskom od centuriona leg. X Gem. imenom Secundius Restutus, koji se našao u Daruvaru.²⁰²

Tračko-frigijsko božanstvo Sabazius, kojemu se kult odlikuje mističnim ceremonijama, dokazano je u Mursi na temelju nalaza brončane votivne ruke sa simbolima toga kulta²⁰³ i sa fragmentom kultne posude na kojoj se nalaze plastično izraženi simboli kulta.

Smatram da se na orijentalne mistične kultove odnosi rijedak natpis na mramornoj ploči koja je uzidana u vanjski zid kalvinske crkve u Lugu. Prema Kollerovim podacima votivna ploča iskopana je u Mursi god. 1785., dočim ju Katančić objavljuje za lokalitet Lug (Lasko). Ovdje nije važno da se ta činjenica ispituje do kraja, jer iako je ploča nađena na zemljištu Luga, opet se radi o mjestu najbliže okolice Murse. DI MAGNI MAIORES kojima pripada svetište, možda se odnose na Kabire, poznate često pod imenom »Veliki bogovi« (Megaloi theoi), a SANCTISSIMA SANCTITAS može biti »Magna Mater«; svetište pak je podignuto od nekoga koji se zove VLP(ivs), M(arci) F(ilivs).²⁰⁴ Kad bogovi nemaju imena, kao što je tu slučaj, možemo biti sigurni da se radi o misterijima, te stoga što je kult Kabira i Kibebe vezan uz misteriozne obrede, mislim da ne ćemo mnogo pogriješiti ako ploču iz Luga pripisujemo rečenim božanstvima.

Činjenica da je u Mursi postojala sinagoga, ukazuje na postojanje jevrejske općine, koja se i inače može pretpostaviti u rimskom gradu sa velikim tržnicama i velikim prilivom naroda iz istočnog carstva. Na Jehovu se odnosi samo jedan natpis iz Osijeka, koji počinje sa DEO AETERNO i tako su Jevreji nazivali svoga boga. (ividi str. 45) Dedikant je Aelius Eutyches, po svoj prilici Jevrejin iz Istočnog dijela carstva gdje su Jevreji bili pod utjecaja-

jem grčkog jezika i kulture. Grčko ime Eutyches često se pojavljuje u Panoniji kao ime robova i liberta u vremenu poslije Marka Aurelija.²⁰⁵

S tim se iscrpljuje prikaz kultova u Mursi na temelju novih nalaza ili na temelju novih pogleda na kultove unutar cijele provincije. Ovaj će se prikaz drugom prilikom moći upotpuniti analizom svih likova bogova u kamenu, bronci ili glini, koji su svi svojevremeno publicirani i koji znatno proširuju krug religija i kultova antike u Mursi, dokazanih pomoću epigrafskih spomenika. Ipak, neka su ovdje najkarakterističnije plastike rimskih oficijelnih ili domaćih kultova samo letimično napomenute. Kamene plastike su vjerojatno pripadale hramovima i svetištima, a brončane i glinene kućnim lara-rijima. Posebnu vrstu plastika čine ukrasni dijelovi na nadgrobnim spomenicima, kućama, namještaju, raznim sitnim predmetima i gemama na kojima se javljaju likovi bogova ili grčko-rimske mitologije, no tu više nije govora o samim kultovima, već o odrazu kultova na rimskoj primijenjenoj umjetnosti.

Osim kamenih skulptura, već spomenutih uz epigrafske spomenike (Jupiter, Herakle), ne mogu se mimoći dvije skulpture Merkura,²⁰⁶ boga koji je u Panoniji uživao veliku popularnost, što se osobito odražava na sitnijim votivnim predmetima; zatim kip Tyche grada Murse,²⁰⁷ Higieja,²⁰⁸ i dakako Kibela. Među brončanim statuetama domaćih lararija nalazimo Apolona, Jupitra, Veneru, Amora, Vertumnusa, Herkula i Lara.²⁰⁹

Dok se u susjednim Vinkovcima 1956. kod prigodnog iskapanja pojavila kršćanska nadgrobna ploča s Kristovim monogramom i imenima Velatorinus i Martoria (koji su vjerojatno bili mučenici svojeg vjerskog uvjerenja, na što ukazuje dodatak INNOCENTIS),²¹⁰ u Osijeku gotovo nema traga kršćanskim spomenicima. Još god. 1900. Brunšmid kaže: »Uz tolike poganske spomenike dosele se u Osijeku nije našao nijedan, koji bi se mogao smatrati kršćanskim. To tim jače mora da upadne u oči, gdje znademo, da je Mursa već u IV. vijeku bila sjelo biskupije, na kojem je u doba cara Konstancija II. (337—361) sjedio arijanac Valens. Bit će dakle, da se na osječko starokršćansko groblje još nije naišlo.«²¹¹

Međutim god. 1909. on ipak u nizu kamenih spomenika Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu nalazi dva iz 4. ili 5. st. koja potječu iz Osijeka (a ne, kako se pogrešno uzimalo, iz Daruvara). To su ulomci dviju starokršćanskih nadgrobnih ploča nepoznatih osoba.²¹²

Prema dosada izloženom, napadno se malo natpisa s terena Murse i njenog prostora našlo, koji se mogu datirati u 4. stoljeće. Koliko znamo, to je zanimljiva votivna ara Liberu iz Popovca (vidi str. 51) i još k tome dva neobjašnjiva natpisa. Na jednom od njih spominju se vjerojatno vladari FL(avius) IVL(ivs) CONS(tans) i FL(avivs) IVL(ivs) CONS(tantivs). Objavljuje se u ovom broju Zbornika. Drugi je davno poznat i također nepotpun. To je okrugao stup od vapnenca sa vrlo istrošenom i oštećenom površinom, na kojem se nalaze dva neovisna natpisa, s jedne strane u 4 reda, a s druge u 6 redaka. Na natpisu u 4 reda pretpostavljaju se imena: CONST(antivs) ET MA(ximianvs), MAXIM(vs) ET SEVER(vs), tj. vladari početka 4. st. Na mlađem natpisu od 6 redova govor je o Julijanu Apostati ovako: BONO RP NATO D(omino) FL(avio) CL(avdio) IVLIANO(c) VM MAX(imo) TRIVMF(o) SEMP(er) AVG(vsto) OB DELETA VITIA TEMPORVM PRETERITORVM. Tumači se to tako da je to pohvala Julijanu od njegovih pristaša, jer je uki-

nuo njima toliko omraženo kršćanstvo.²¹³ — Pismo je u tim natpisima dekadentno, nelijepog oblika i loše klesano.

Od polovice 3. stoljeća nadalje i u Mursi dakle prestaju natpisi, osim rijetkih, kršćanskih i poganskih, upravo spomenutih. U tom se očituje doba građanskih ratova, doba borbe za održavanje državnih granica, i doba penetracije barbara u vojsku, u grad i na zemljište. Onog strogog i čvrstog sistema državnog aparata koji se tako odlično odražuje u natpisima prva 3 stoljeća, više nema, a pismenost i opći kulturni nivo u ta nemirna vremena naglo opada.

Nasuprot tome u doba dinastije Konstantina Velikog u našim se krajevima osjeća vrlo živ opticaj novca. Nalazi novca iz tog vremena napadno su česti, no to je u vezi sa čestim prolazom vojnih jedinica ovdje, zatim sa glasovitom bitkom 351. godine kod Murse kad su tu bile koncentrirane velike vojne snage i konačno sa čestim kovanjima i općom devalvacijom novca.

Na kraju ovih razmatranja želim se vratiti na nekoliko pretpostavki i konstatacija do kojih se došlo najnovijim istraživanjima, a koje su bitne za ulogu Murse u historiji Panonije.

U doba osvajanja provincije, u Mursi mora da je bio auxilijarni logor, za što ima indicija i analogija, a na to ukazuje i put kojim je osvajanje moralo ići uzduž Drave. Bio je tu vjerojatno i legijski logor u doba dačkih i sarmatskih ratova. Logor nije dosada natpisima dokazan ni arheološki ispitan, ali analogno drugim nekim lokalitetima, i zbog važnosti položaja on se mora pretpostaviti. Legijski logor je valjda trajao samo do Hadrijanovog osnivanja kolonije, te su tada veterani ovdje naseljeni. Analiza vojničkih natpisa i poslije osnivanja kolonije pokazuje da su se tu kod Murse i dalje redale razne vojne jedinice i ostavile tragova u nadgrobnim spomenicima, arama i istočnjačkim kultovima. Pojedini natpisi su jasniji, ako se svode na vojničke akcije protiv barbara u kraju oko Murse ili na susjednom Limesu.

Onomastička analiza omogućila je sagledavanje procesa romanizacije. Vidjelo se da su u vodećim krugovima prevladavali Italici i Zapadnjaci, dok je vrlo malo prastanovništva u tim krugovima moglo biti dokazano. Onomastičke analize i kultovi zajedno pokazali su da je Mursa bila jedan od panonskih centara za Istočnjake i istočnjačke kultove.

Pomoću nekih natpisa naziru se pojedine faze građevinske djelatnosti u Mursi i periode općeg cvata u provinciji. Nedostatak natpisa krajem 3. i u toku 4. stoljeća dokazuje da je i u Mursi nastupilo kritično doba borbe za opstanak, doba ekonomskog propadanja i doba socijalnih promjena.

- 1 J. Brunšmid, Col. Aelia Mursa, VHAD IV 22; A. Mayer, Ime Mursa, VHAD XVI 5—10; E. Spajić, Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka, Osječki zbornik IV 7—17; V 47—53 i VIII 37—54
- 2 Z. Marić, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Simpozijum, izd. Naučnog društva BiH, Sarajevo 1964, 177—213; A. Benac, Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Simpozijum, 59—94; B. Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, Simpozijum 95—134
- 3 A. Mócsy, Pannonia, RE Suppl. XVIII 2, 537
- 4 D. Pinterović, Osječki zbornik II/III 25—31; VI 23—61; VII 17—39; IX—X 61—72; E. Spajić, Osječki zbornik VI 65—70; M. Bulat, Osj. zborn. VII 5—10 i 13—15
- 5 A. i J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana 1963, broj 284—296. — Šteta da u taj koristan rad nije mogla ući skupina natpisa iz VII broja Osj. zborn. iz 1960. koja je epigrafski popisno objavljena

- 6 A. Cermanović, Die Dekorierten Sarkophage in den römischen Prowinzen von Jugoslavien, *Archaeologia Jugoslavica* VI Beograd 1965, 92—96
- 7 M. Bulat, *Osj. zborn.* VI 73—87 i IX—X 7—23
- 8 D. Pinterović, *Osj. zborn.* IV 19—31; VIII 71—117; IX—X 77—92
- 9 ista, *Osj. zborn.* IX—X 25—52
- 10 B. Vikić-Belančić, *Osj. zborn.* II/III 36—47
- 11 I. Mažuran, *Osj. zborn.* IV 32—39
- 12 D. Pinterović, *Osj. zborn.* V 55—91
- 13 K. Firinger, *Osj. zborn.* IV 41—49 i 148—152
- 14 A. Mócsy, *Pannonia*, 684 i 688
- 15 isti, *ibidem* 683, 685, 686
- 16 J. Klemenc, Der Pannonische Limes in Jugoslavien, *Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum*, Zagreb 1963, 58—62
- 17 A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, *Verl. der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1959; isti, *Pannonia* 516—776
- 18 J. Šašel, *Živa antika* 4, 1954, 347 i dalje
- 19 A. Mócsy, *Bevölkerung* 143—146
- 20 A. Mócsy, *ibidem* 127—136. — U uvodu se navode dva najvažnija mjesta iz Plinija i Ptolemeja koja govore o panonskim plemenima, na koja se autor u razlaganju češće navraća. To su mjesta: Plinije, h. n. III 147, 148 i Ptolemej II 14,2 i 15,2
- 21 A. Mócsy, *Bevölkerung* 18—20; iskapanja su izvedena u više navrata, v. J. Šašel, *Prerez severnih utrdi Emone*, *Arh. vestnik* IV 1953, 294—304; isti, *Vodnik po Emoni*, Ljubljana 1955, 15
- 22 A. Mócsy, o. c. 24—26
- 23 CIL III 4000; J. Brunšmid, *Kameni spomenici*, *VHAD* XI 124—126
- 24 A. Mócsy, o. c. 27—28
- 25 M. Abramič, *Poetovio*, Ptuj 1925, 11—44
- 26 A. Mócsy, o. c. 28—30
- 27 CIL III 3312 i CIL III 3308
- 28 Iulia Primilla, CIL III 15146 i L. Fidiclanus, CIL III 15139. Pri tom treba pomišljati, osim puta na Servitium, još i na put iz Salone dolinom Bosne (*Bathinus flumen*) u Posavinu, kako to pokazuje natpis iz Salone CIL III 3201 = 10159 i CIL III 3198 = 10156 b, v. G. Alföldi, *Eine römische Strassenbauinschrift aus Salona*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. XVI, fasc. 3—4, Budapest 1964, 247—256
- 29 »Divo Hadrano Mursenses conditori suo«, CIL III 3279
- 30 A. Mócsy, o. c. 139, opaska k str. 129; isti, *Pannonia* 648
- 31 J. Klemenc, Der pannonische Limes in Jugoslawien, *Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum*, *Zagrabiae* 1963 (JAZU), 56—62
- 32 J. Klemenc, *Novi rimski vojnički napis iz Murse*, *VHAD* XV 271—274
- 33 V. Hoffiller, *Novi rimski kameni spomenici u Osijeku*, *VHAD* XII 2—3
- 34 CIL III 3286; D. Pinterović, *Osj. zbornik* VI 37—38
- 35 CIL III 3283; M. Katančić, *Dissertatio* 83, 84
- 36 M. Katančić, o. c. 96—97
- 37 A. Mócsy o. c. 82; isti, *Pannonia*, 616
- 38 G. Webster, *Fort and Town in Early Roman Britain*, *Leicester University Press* 1966, 31—35
- 39 G. Webster o. c. 35; o uništavanju ruševina Murse, v. K. Firinger, *Osj. zborn.* IV 41—49; D. Pinterović, *Osj. zborn.* V 68—70
- 40 D. Pinterović, *Osj. zborn.* V 55—77
- 41 A. Mócsy, *Pannonia* 696—698; E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964, 389—390
- 42 A. Mócsy, *Bevölkerung* 79—84
- 43 isti, o. c. 86—87
- 44 isti, o. c. 117—123
- 45 isti, o. c. 90—92
- 46 isti, o. c. 105—109
- 47 isti, o. c. 103; M. Bulat, *Terra sigillata s pečatima*, *Osj. zborn.* VI 73—74; tamo se navodi i literatura o Pacatusu
- 48 A. Mócsy, o. c. 93—105
- 49 isti, o. c. 123—126
- 50 A. Birley, *Roman Britain*, London—New York 1964, 146—150

- 51 L. Barkóczy, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, Acta Arch. Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest 1964, Fasc. 3—4, Tomus XVI
- 52 isti, o. c. 257, 258
- 53 isti, o. c. 292
- 54 isti, o. c. 291, 292; A. Mócsy, *Pannonia* 711; Cassius Dio, LXXI 11,4; 12,3; 19,1
- 55 Više o tome kod A. Mócsyja, *Bevölkerung*, 78—80; smatra se da su Cotini stoga naseljeni od Marka Aurelija u kraju oko Murse i Cibala, što su to bili močvarni i zašumljeni krajevi, da bi ih oni odvodnjavali i iskrčivali, kao što su to Rimljani posvuda radili. S tim se mogu dovesti u vezu rimske ustave na rijeci Vuki, osim drugih primjera u Panoniji, a također i naziv stacije na Tabuli Peutingeriani VI 2 : Ad labores pontis Ulcae. Za rimske ustave u Vuki v. Spannbaue-Peters, *Kanalisation der slawonischen Drau—Donau—Ebene*, Essek, 1876, 26—32. — Po mišljenju V. Ondroucha, *Der römische Denarfund von Vyškovce* 1934, 24 ti Cotini potječu iz Dakije, jer u njihovim imenima ima dačkih elemenata.
- 56 L. Barkóczy, o. c. 293
- 57 L. Barkóczy, o. c. 294; J. Brunšmid, VHAD IV 24 upozorava na velik broj Aurelija u Mursi
- 58 L. Barkóczy, o. c. 289
- 59 isti, o. c. 290
- 60 isti, o. c. 295, 296
- 61 Uspor. Eric Birley, *The Origins of Legionary Centurions*, *Dissertationes Pannonicae*, s. 2, No. 11, *Laureae Aquincenses* II 1941, 47—62
- 62 E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964, 13—128, 336—352
- 63 L. Barkóczy, o. c. 297, 298
- 64 V. Celestin, *Epigrafski prilozi iz Murse*, VHAD VI 101; A. Mócsy, *Bevölkerung* 149, 180, 260
- 65 CIL III 3288; M. Katančić, *Geographia* I 404 br. 232 i *Dissertatio*, 116—117; J. Brunšmid, *Col. Aelia Mursa*, VHAD IV 24; D. Pinterović, *Osj. zborn.* V 66—67; A. Mócsy, o. c. 150, 176, 260
- 66 CIL III 15141; J. Brunšmid, VHAD IV 38—39; A. Mócsy, o. c. 155, 175, 260
- 67 CIL III 10243; J. Brunšmid, *Kameni spomenici*, VHAD IX 107—109; L. Barkóczy, o. c. 305
- 68 CIL III 3267; Katančić, *Geographia* I 405 br. 236; J. Brunšmid, *Col. Aurelia Cibalae*, VHAD VI 123, 132; S. Josifović, *Rimski municipium Cibalae*, *Zbornik Matice Srpske*, ser. društvenih nauka 10, Novi Sad 1955, 5—14; A. Mócsy, o. c. 149, 175, 261
- 69 A. Mócsy, *Bevölkerung* 150, 186; L. Barkóczy, o. c. 321
- 70 V. Celestin, *Epigrafski prilozi*, VHAD VI 101; V. Hoffiller, *Novi rimski kameni spomenici*, VHAD XII 4; A. Mócsy, o. c. 148, 149, 181; L. Barkóczy, o. c. 317, 318
- 71 CIL III 3291 i 10267; P. Katančić, *Geographia* I 431, br. 430; A. Mócsy, o. c. 150, 167, 253; L. Barkóczy, o. c. 308
- 72 CIL III 14038; J. Brunšmid, *Col. Aur. Cib.* VHAD VI 132/133; A. Mócsy, o. c. 180; L. Barkóczy, o. c. 317
- 73 CIL III 10253; J. Brunšmid, VHAD VI 133
- 74 Na vezu između toga kolegija i radionice velikih sarkofaga u Mursi v. A. Cermanović, *Die dekorierten Sarkophage*, *Arch. Jugoslavica* VI 1964, 94
- 75 V. Hoffiller, *Novi rimski kameni spomenici*, VHAD XII 5—6; A. Mócsy, o. c. 161, 180; L. Barkóczy, o. c. 303, 317
- 76 M. Bulat, *Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka*, *Osj. zborn.* VII 7; A. Mócsy, o. c. 151, 164, 166; L. Barkóczy, o. c. 305; L. Balla, *Studia Pannonica*, *Acta Universitatis Debreceniensis*, series historica II 1963, 56—58
- 77 CIL III 15146; J. Brunšmid, *Arheol. bilješke* VHAD V 128—129; A. Betz, *Ein epigraphisches Denkmal aus Bad Aussee*, *Jahreshefte* 37, Wien 1948, Bbl. 175—178; J. Šašel, *Živa antika* 5 (1955) 139; A. Mócsy, o. c. 191, 260
- 78 D. Pinterović, *Osj. zborn.* VI 1958, 41—42; potpuno se slažem sa čitanjem J. Šašela koji je ovaj natpis ponovno publicirao u *Situli* 5, Ljubljana 1963, br. 292, te namjesto ANN. I u 3. redu čita ANN. L, a namjesto VRBANA F. u 5. redu čita VRBANA E (ilivs) i tako natpisu daje smisao koji sam ovdje upotrijebila. Osim toga upozorava da je ala I Fl. Gaetulorum u doba Trajana i Hadrijana imala u Panoniji Inferior svoje tabore. — A. Mócsy, o. c. 194
- 79 Natpis je zasada neobjavljen; A. Mócsy, o. c. 175. — M. Bulat, *Antičko ropstvo u Slavoniji*, *Revija*, Osijek 1965, 2 str. 69—75

- 80 J. Brunšmid, VHAD IV 26; M. Fluss, RE XV 31, 674
 81 CIL III 3281; P. Katančić, Geographia I 413 br. 286; L. Barkóczi, o. c. 304, 324
 82 CIL III 3275 i 10259; P. Katančić, o. c. 413 br. 287 i Dissertatio 85—86; J. Brunšmid, Col. Ael. Mursa, VHAD IV 26; A. Mócsy, o. c. 149, 176; L. Barkóczi, o. c. 314
 83 CIL III 13362; J. Brunšmid, Arh. bilješke, VHAD IV 187, gdje se navodi, da se spomenik našao u Klisi kod Bobote, no očito je i taj kamen iz ruševina Murse odvučen u najbližu okolicu u neko kasnije vrijeme; A. Mócsy, o. c. 165
 84 Natpis je dosada bio neobjavljen; A. Mócsy, o. c. 148, 177; L. Barkóczi, o. c. 315
 85 J. Fitz, Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae T. XI Fasc. 3—4, 1963, 251—252
 86 J. Fitz, o. c. 289—291
 87 CIL III 3282; P. Katančić, Geographia I 404 br. 233; J. Brunšmid, Col. Ael. Mursa, VHAD IV 25; J. Fitz, o. c. 266—268
 88 CIL III 3486, nađen je u Budimu
 89 CIL III 3419, nađen je u Budimu
 90 CIL III 3307 i 10285; Katančić, Geographia I 386 br. 119 i Dissertatio, 81; J. Fitz, o. c. 273—274
 91 D. Pinterović, Mursa za dinastije Severa, Osj. zborn. VII 29—30
 92 J. Fitz, Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z. Acta Arch. Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest 1959, 240.
 93 J. Fitz, Legati Augusti, 286
 94 CIL III 10269; J. Brunšmid, VHAD IV 25; J. Fitz, o. c. 285—286
 95 CIL III 10263; J. Brunšmid, VHAD IV 25; D. Pinterović, Osj. zborn. VII 1960, 32—34
 96 J. Fitz, o. c. 291—293
 97 H. Schiller, Geschichte der römischen Kaiserzeit I, 2, Gotha 1883, 833, gdje se spominju izvori i literatura
 98 J. Fitz, o. c. 301—302; uspor. još i A. Mócsy, Pannonia, 568
 99 E. Ritterling, Zu den Germanenkriegen Domitians an Rhein und Donau, Jahreshefte VII Wien 1904, Beibl. 32—38
 100 A. Mócsy, Pannonia 613 i dalje; A. Mócsy, Bevölkerung 81, 82
 101 Natpis još nije objavljen, objavljuje se u ovom broju Zbornika; L. Barkóczi, o. c. 305
 102 A. Mócsy, o. c. 85—86; L. Barkóczi, o. c. 289; taj se natpis objavljuje u ovom broju Zbornika
 103 CIL III 10270; F. Maixner, Epigrafske sitnice, VHAD I (1878) 55—57; Kubitschek-Loewy, Arch.-epigr. Mittheil. III Wien 1879, 155; Bojničić, Arch.-epigr. Mittheil. III 175; J. Brunšmid, VHAD IV 26
 104 J. Brunšmid, VHAD IV 41—42 i VHAD X 167—169; A. Mócsy, o. c. 164, 165, 260; L. Barkóczi, o. c. 307
 105 CIL III 3560; P. Katančić, Geographia I 404, br. 231
 106 A. Mócsy, o. c. 180; L. Barkóczi, o. c. 317, 320
 107 CIL III 3284; P. Katančić, Geographia I 426 br. 388; J. Brunšmid, VHAD IV 26
 108 A. Mócsy, o. c. 83; isti, Pannonia 615, 616; L. Barkóczi, o. c. 305, 318, 323
 109 J. Klemenc, Nov rimski vojnički napis, VHAD XV 271—274
 110 A. Mócsy, Bevölkerung 195; L. Barkóczi, o. c. 327
 111 CIL III 3270; P. Katančić, Geographia I 375 br. 65
 112 CIL III 3999
 113 CIL III 3998
 114 CIL III 10250; J. Brunšmid, VHAD V 140 i X 175—176
 115 CIL III 3268; J. Brunšmid, VHAD VI 132
 116 CIL III 13360; J. Brunšmid, VHAD VI 132 i X 171—174
 117 A. Mócsy, Pannonia 612—617
 118 V. Hoffiller, Novi rim. kam. spom., VHAD XII 2—3; J. Klemenc, Der pannonische Limes in Jugoslawien, Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum 1961, Zagreb 1963, 61; A. Mócsy, Bevölkerung 195, 260
 119 CIL III 3286 i 10262 (spomenik je sada u Budimpešti); J. Brunšmid, VHAD IV 26; D. Pinterović, Osj. zborn. VI 37—38; J. Klemenc, o. c. 61; A. Mócsy, o. c. 183, 260
 120 CIL III 3265; J. Brunšmid, VHAD V 145—146; D. Pinterović, o. c. 29—32; A. Mócsy, o. c. 160, 176
 121 CIL III 10265; J. Brunšmid, VHAD IV 40—41 i IX 84—85
 122 A. Mócsy, Pannonia, 613, 615
 123 J. Klemenc, o. c. 62—63

- 124 CIL III 3279 i 10260; P. Katančić, *Geographia* I 367 br. 21; Katančić u svojim rukopisnim bilješkama veli da je kamen slomljen na nekoliko komada i da je 1 komad odnesen u Pečuh. — J. v. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Pesth 1819, 1, 23 kaže da se spomenik godine 1788. nalazio kod dunavskog inspektora Dosta v. Beniczkyja; Koller, *Prolegomena* 48 kaže, da ga posjeduje Philippus d'Ellevaux; u CIL III 10260 ima još jedna bilješka, da postoji kopija tog natpisa na bijelom mramoru u privatnom posjedu u Beču.
- 125 CIL III 3280 i 10261; P. Katančić, *Dissertatio* 115; isti, *Geographia* I 367 br. 19; Katančić kaže da se natpis našao u mjesecu martu 1783. na obali Drave u d. gradu u skladištu neke izgorjele kuće i da ga čuva čuvar jozefinske ceste. U CIL III 10261 dodana je opaska da je fragmenat sa okrnjenim natpisom u samo 4 retka uzidan »Belyae castelli muro«, tj. on je nađen u današnjem selu Bilju u zidu zgrade šumske uprave i odande je 1948. izvađen i prenesen u muzej.
- 126 J. Brunšmid, *VHAD* IV 23—24; M. Bulat, *Rimske opeke i crijepovi s pečatima* Osj. zborn. IX—X, 9—11
- 127 P. Katančić, *Dissertatio* 87, 92—94; D. Pinterović, *Osj. zborn.* V 63—64
- 128 P. Katančić, o. c. 116 i 117; J. Brunšmid, *VHAD* IV 24; D. Pinterović, o. c. 75—76, karta 5a
- 129 P. Katančić, *Geographia* I 404 br. 238; J. Fitz, *Legati Augusti*, 266—268; J. Brunšmid, o. c. 26
- 130 CIL III 10269; J. Brunšmid, o. c. 25; D. Pinterović, *Osj. zborn.* VII 29—30
- 131 CIL III 15143; J. Brunšmid, o. c. 39—40; D. Pinterović, o. c. 31; J. Fitz, *Der Besuch d. Sept. Severus*, 239
- 132 D. Pinterović, Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga? *Osj. zborn.* IX—X 61—72; ista, *Mursa za dinastije Severa*, *Osj. zborn.* VII 28—29
- 133 Natpis se nalazi u Zagrebu u Arh. muzeju; poznat mi je iz Franjetićevog elaborata, str. 8 ad 25, v. *Osj. zborn.* V 89; usporedi CIL III 3327, natpis iz Intercise, posvećen Jehovi u doba Severa Aleksandra i Julije Mameje, koji počinje riječima DEO AETERNO; S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin—Wien 1922, 260 i 116
- 134 D. Pinterović, *Osj. zborn.* VII 35
- 135 K. Firinger, *Ponovno otkriće rim. ceste*, *Osj. zborn.* IV 148—152
- 136 CIL III 6469 i 10650; D. Pinterović, *Osj. zborn.* VII 38 ad 66
- 137 *Sulpicii Severi historia sacra*, lib. II cap. 38 str. 150, Migne, *Patrologia*, series prima, T. XX, Parisii 1845; D. Pinterović, *Osj. zborn.* V 64; M. Pavić, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Đakovo 1891 str. 23
- 138 *Zosimi Historia nova*, izd. Mendelssohn, Lipsiae 1887 II 50 str. 107; Franjetić, *Elaborat* str. 6; D. Pinterović, *Osj. zborn.* V 76
- 139 J. Brunšmid, *VHAD* IV 36, 37
- 140 A. Mócsy, *Pannonia*, 728—729; Kadar-Balla, *Savaria*, Budapest 1958, 10—12
- 141 A. Mócsy, *Pannonia*, 729
- 142 V. Celestin, *Epigrafski prilozi*, *VHAD* VI 1902, 101—102; V. Hoffiller, *Novi rimski kameni spomenici*, *VHAD* XII 1912, 4
- 143 Ta se ara objavljuje u ovom broju *Osj. zbornika*
- 144 Ta se ara objavljuje u ovom broju *Osj. zbornika*
- 145 M. Bulat, *Dva nova rimska natpisa u Muzeju Slavonije*, *Osj. zborn.* VII 13—14
- 146 CIL III 10268; Kubitschek-Loewy, *Bericht über eine Reise in Ungarn, Slavonien und Croatien*, *Arch-epigr. Mittheil. aus Oesterreich* III Wien 1879, 157; publicirano i od Bojničića u istom broju *AEM* str. 176
- 147 J. Brunšmid, *VHAD* IV 33
- 148 isti, *ibidem* 31—32
- 149 Javlja se na nadgrobnom spomeniku, *VHAD* XII 5—6; CIL III 3265; CIL VI 32627;
- 150 L. Barkóczi, o. c. 292, 303, 319
- 151 CIL III 15140; H. Liebl, *Jahreshefte* III 1900, *Beibl.* 101
- 152 CIL III 3560 na kojem se javljaju varijante: *Martianus*, *Martinianus* i *Martina*
- 153 L. Barkóczi, o. c. 317
- 154 D. Pinterović, *Osj. zborn.* IX—X 80—81
- 155 CIL III 6450 i 10255
- 156 J. Fitz, *Der Besuch des Sept. Severus*, str. 248, opaska 91
- 157 J. Fitz, *Herákles-kultusz eraviszkusz területen*, *István Király Muzeum Közleményei* A 4 1957, Székesfehérvár; isti, *Hercules-Melkart ábrázolása érmeken és szobrokon*, 10—16, *Numizmatikai Közlöny*, LVI—LVII *Evfolyam* 1957—1958

- 158 H. Cohen II 174—175 br. 814
 159 A. Mócsy, Pannonia 731—732
 160 D. Rendić—Miočević, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata, Glasnik zem. muzeja u Sarajevu, Arheologija X 1955, 5—38
 161 E. Swoboda, Carnuntum, Wien 1953, 92—93; Ž. Raknić, Kulturna slika Silvana s područja Liburna, Diadora 3, Zadar 1965, 85—89
 162 A. Mócsy, Pannonia 741—744
 163 Uspor. još A. Mayer, Vidasus, der illyrische Silvanus, VHAD XXII—XXIII, 1941—1942, 187—191
 164 CIL III 3277; V. Celestin, Epigrafski prilozi, VHAD VI 100; L. Barkóczi, o. c. 312—313; A. Mócsy, Bevölkerung, 175
 165 CIL III 3276; P. Katančić, Dissertatio 89; isti, Geographia I 434 br. 462; L. Barkóczi, o. c. 310
 166 V. Hoffiller, Novi rimski kameni spomenici, VHAD XII 4—5; uspor. Bánki Zsuzsanna, A Táci Iuppiter-Silvanus Domesticus oltár, Alba Regia, 6—7, 1965—1966, 165—168
 167 W. v. Taube, Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien etc. III Leipzig 1778, 70
 168 D. Pinterović, Osj. zborn. VIII 94—95
 169 P. Katančić, Dissertatio, 117. — Isti se spomenik nalazi u CIL III 3295 kao nađen u Banu (tj. u Popovcu), »4 germanske milje udaljeno od Osijeka«. Brunšmid, VHAD IV 28 ispravno dodaje da nema razloga nepovjerovati tako pouzdanoj osobi kao što je Katančić, tj. da je spomenik nađen u Osijeku. Već po opisu reljefa treba suditi da ga je Katančić zaista vidio.
 170 L. Barkóczi, o. c. 324
 171 CIL III 3294; P. Katančić, Geographia I 433 br. 450 objavljuje ga kao nađenog u »Belyae«, no u bilješci dodaje da je spomenik donesen iz sela Ban. Kasnije je viđen i u parku dvora u Tenju.
 172 J. Brunšmid VHAD IX 1907, 112—113
 173 CIL III 3267; P. Katančić, Geographia I 403 br. 236; J. Brunšmid, VHAD VI 1902, 123 i 132
 174 J. Brunšmid, VHAD IX 111—112
 175 L. Barkóczi, o. c. 323; A. Mócsy Bevölkerung, 188
 176 CIL III 3274 i 10259; P. Katančić, Dissertatio 88; isti, Geographia I 431 br. 429; J. Brunšmid VHAD IV 28;
 177 CIL III 10264; J. Brunšmid VHAD IV 28 i 40
 178 CIL III 10265; J. Brunšmid, VHAD IV 40—41 i IX 84—85; L. Barkóczi, o. c. 307 kaže da pojava tog imena u Mursi ukazuje na veze sa Dalmacijom.
 179 CIL III 3307 i 10285; P. Katančić, Dissertatio 81—82 i Geographia I 386 br. 119; E. Laszowski, Prinosi Hrvata za Mađarski narodni muzej u Budimpešti, VHAD II 1897, 19
 180 J. Fitz, Legati Augusti, 273—274
 181 M. Bulat, Osj. zborn. VII 14—15
 182 A. Mócsy, Pannonia, 734
 183 CIL III 151881; E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964, 118
 184 A. Mócsy, Bevölkerung 156, 189; L. Barkóczi, o. c. 302, 323
 185 CIL III 10263; A. Mócsy, Pannonia, 744; J. Brunšmid, VHAD IV 25; D. Pinterović, Osj. zborn. VII 32—34
 186 A. Mócsy, Pannonia, 734—736
 187 M. Höger, Ein ägyptisches Denkmal im Osjeker Museum, Osj. zborn. I 1942 22—25; H. Liebl, Epigraphisches aus Slavonien u. Süd-Ungarn, Jahreshefte III Wien 1900, Beibl. 102—103
 188 A. Mócsy, Pannonia, 736
 189 I. Degmedžić, Egipatska figurica, Osj. zborn. IV 147—148
 190 E. Swoboda, o. c. 101; A. Mócsy, o. c. 735
 191 D. Pinterović, Osj. zborn. VI 38—40; B. Gavela, Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji, Starinar n. serija V—VI Beogr. 1956, 43—51
 192 E. Swoboda, o. c. 101
 193 U ovoj vezi zanimljiva je lijepa gema od zelenog jaspisa koja je u 3. st. dospjela u Mursu, a na kojoj je ugraviran lik Harpokratesa, kako sjedi na lotosovom cvijetu držeći prst na ustima. Lik Harpokratesa uzet je iz grčko-egipatske mitologije i gema svakako potječe iz grčkog Orijenta, v. D. Pinterović, Geme s terena Murse, Osj. zborn. IX—X 36—37

- 194 M. Abramić, *Poetovio, Ptuj* 1925, 68—81, 162—188; E. Swoboda, o. c. 97—100 i drugdje
- 195 A. Mócsy, *Pannonia* 736—738
- 196 M. Bulat, *Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka, Osječki zborn.* VII 5—11
- 197 J. Brunšmid, *VHAD* 146
- 198 J. Brunšmid, *VHAD XI* 121
- 199 A. Mócsy, *Bevölkerung* 172, 196; L. Barkóczy, o. c. 311; L. Balla, *Studia Pannonica, Acta Univ. Debrec. s. hist.* II 1963, 56—58
- 200 *CIL III* 3998; v. str. 42
- 201 *CIL III* 10243; J. Brunšmid, *VHAD IX* 107—109; v. str. 34
- 202 *CIL III* 3999; v. str. 42
- 203 D. Pinterović, *Osj. zborn.* VIII 98—101
- 204 *CIL III* 3292 i 10274; J. Koller, *Prolegomena*, 48; I. Degmedžić, *Što znači Limes Panonije?, Slavonija — danas, Osijek* 1955, br. 8—9, str. 4.
- 205 L. Barkóczy, o. c. 311
- 206 J. Brunšmid, *VHAD IV* 32 br. 11; H. Liebl, *Jahreshefte III Wien* 1900, Beibl. 99 br. 20; J. Brunšmid, *VHAD V* 129—130
- 207 B. Saria, *Vor-und frühgesch. Forschungen in Südslavien, Sechzehnter Bericht der röm. — germ. Kommission, Frankfurt a. M.* 1927, 112
- 208 D. Pinterović, *Osj. zborn.* VI 42—43
- 209 *Osj. zborn.* VIII 102—103, 106—108, 110—111; IX—X 78—80, 80—83
- 210 J. Korda, *Tragom Limesa od Vukovara do Iloka, Limes u Jugoslaviji I, Beograd* 1961, 62
- 211 J. Brunšmid, *VHAD IV* 28
- 212 isti, *VHAD X* 169 br. 363 (*CIL III* 4004); 170 br. 366 (sa Kristovim monogramom)
- 213 *CIL III* 10648; F. Miler, *VHAD XI* 1889, 13—14; Mócsy, *Pannonia*, 749

MURSA IN THE SPOTLIGHT OF NEW SOURCES AND NEW LITERATURE

It is time to draw a new sketch of the history of Murša in the light of new results in researchwork.

The field of Murša has not yet been systematically excavated and there is not much to be hoped for, as the Roman layers of Murša had been long ago disturbed and overthrown when in the 18th and 19th centuries the modern town of Osijek had been planned and the remaining Roman ruins levelled with the ground. Of course with the present building activities, on frequent occasions, foundation walls of Roman houses and numerous other finds are still found and thus our knowledge is continually being increased. Among the new finds are inscriptions on stones, sarcophagi, gravestones, stone and bronze objects, ceramics, terra sigillata, glass, trinkets, gems, coins, bricks and tiles, sometimes with seals of producers, and so on. 4, 7-13

The epigraphic finds have been republished in contemporary literature; the sarcophagi, considered as a special group, created the idea that Murša was one of the four possible production centres for sarcophagi for Noricum and Pannonia;⁶ the examination of the Mursan sigillata suggests that it may have been imported from South Gaul and Germany (Lezoux, Rheinzabern) and of home-made Pannonian sigillata. All these facts are in concordance with the general survey of import of these wares into the South-Eastern Pannonia.¹⁴ The examination of the bronze material has pointed to the import from Italy, Gaul and the Orient as it was the case elsewhere in Pannonia.¹⁵ The results of topographic research have also been taken into account in the presentation of the Pannonian Limes in Yugoslavia¹⁶

Topographic research could point to the extent of the colony Murša, to the site of the bridge and road leading north, and to traces of more roads in its surroundings. Mócsy's and Barkóczy's results on their respective onomastic studies have been used here and helped to come to better explanations on the structure of the population of Murša, on the leading social layer, on traces of military units that were in the course of time garrisoned here and in the neighbourhood.^{3, 17, 51}

As there are no military inscriptions that would directly indicate the existence of a legionary (temporary or permanent) camp in Murša, it was possible to as-

sume with the help of comparisons and analogies that at the time of Domitian's Sarmatian, and Trajan's Dacian wars, a fairly strong military garrison must have existed here.

The well known fact should be repeated that while the occupation of South-Western Pannonia had been going on, the garrisons of Emona, Siscia and Poetovio played an essential part in it and yet there do not exist any inscriptions of leg IX Hisp. from Siscia;²² secondly, in Poetovio large buildings were erected at the very spot of the camp and of the canabae as soon as the camp was liquidated and the colony founded.²⁵ Therefore, although there are no direct proofs of the existence of a camp in Mursa and although archaeological evidence does not yet show where it stood, examples like Siscia and Poetovio encourage us to assume a military camp existed and that later the colony was built upon it. Also, according to Mócsy's opinion, the Romans already in Augustus' and Tiberius' time crossed the river Drava and had in this part of Pannonia permanent garrisons and, in pre-Claudian and Claudian time at least an auxiliary camp must have existed in Mursa.³⁰ It is hard to imagine the military occupation did not advance along the Drava Valley parallel with the penetration along the river Sava and that Mursa played no important role at it at all, especially at the time of Domitian's Suebo-Sarmatian war when there were 5 legions in Pannonia, and again at the time of Trajan's Dacian wars when only one legion was stationed at Aquincum in Pannonia Inferior. J. Klemenc relies upon the witness of the tomb inscription of Verecundus, a soldier of leg X Gem. and of the century of Paetus. This inscription had been dated between 102 and 107 and suggests that then a significant crew of the respective legion was stationed in Mursa. J. Klemenc decided that in general it should be assumed that on frequent occasions troops commissioned to defend the bridge on the Drava were stationed at Mursa.^{31, 32}

As regards the development of military forts, civil settlements and colonies and their mutual connection, G. Webster assures how in Roman Britain urban centres mostly originated out of military reasons: many of them occupied sites near forts and camps where troops had to be provided for mostly from these civil settlements. Thus in the course of time three legionary camps in Britain became colonies: Camulodunum, Lindum and Glevum. The defensive establishments of the Romano-British colony Glevum were erected just on the site of the earlier legionary camp. Viroconium is well known as the camp of leg XIV, but archaeological investigation resulted in the conclusion that the legionary camp lies deeply interred under the central surface of the town for which reason it will for ever remain impossible to solve this problem satisfactorily.⁸⁹

Taking into consideration such analogies, in the case of Mursa, we may assume a camp must have existed here in the early imperial period, while the mighty defensive walls around the colony, probably erected on the site of the earlier camp, belong to the later imperial time when all of Pannonia was exposed to attacks by barbarians.⁴¹

Mócsy's results in onomastic investigation allow us to determine, first, the legal position of a person, second, the way and time of acquiring civic rights and third, the origin of a person: whether aborigine or alien. With the help of these results some important general views over the first two centuries in Pannonian history could be obtained. Under the rule of Tiberius the romanization of the province started with veteran settlements at Emona, Savaria, Scarabantia and on the Balaton Lake. The process of romanization of Western Pannonia became intensified under the rule of the Flavii and a further step had been done in the Sava Valley with the foundation of the colonies Siscia and Sirmium. Only in Trajan's time the romanization of Eastern Pannonia started with granting of civic rights on a larger scale, while Hadrian hastened this process founding quite a number of municipia in the inner part of the province. Mursa alone was made a colony with veteran reductions and a centre of Roman culture for this part of the province.

While Mócsy maintained that, in the period up to Marcus Aurelius, the leading positions in urban settlements and in the army were mostly occupied by Northern Italics, Celts from the South of Gaul and Dalmatians, — Barkóczy,⁵¹ on the other hand, established that after the Marcomann wars, under the Severi, civic rights had been largely granted. The population along the Limes became extremely thinned but soon increased from other parts of Pannonia, by barbarians across the Danube and from different parts of the Empire, especially from the Orient. Thus a new mixed population started around the camps and on the territory of the one-time »civitates«. All these alterations are reflected in the new gentilicia

and cognomina after the Marcomann wars. While Marcus Aurelius largely grants civic rights in the whole of the province, Septimius Severus grants them particularly to local inhabitants on the Limes. Caracalla's decree finally assured civic rights to all freeborn people.⁵⁶

Analysing the inscriptions from Mursa and supported by these standpoints, it could easily be shown who were the duumviri and the decuriones in this colony. The decurio Titus Flavius Martinus for example was probably from the West whose ancestors came to Western Panonia and here obtained civic rights under the rule of Vespasianus.⁶⁴ The decurio Caius Aemilius Homullinus, who in Hadrian's time built 50 workshops with double arcades, presumably belongs to those Northern Italics who, either himself or his ancestors, came from Aquileia by way of Savaria and the Balaton Lake.⁶⁵ The decurio Titus Hortensius Frequens was perhaps from the South of Gaul.⁶⁶ Marcus Aurelius Apollinaris, the decurio of the municipium Mursella, west of Mursa, judging by his name, must have been a Greek and was living in Caracalla's time.⁶⁷ In the neighbouring place Cibalae (the present-day Vinkovci) the decurio Marcus Ulpius Fronto Aemilianus was a native of Illyricum who obtained rights under Trajan's reign, which is obvious by both his names.⁶⁸

Among the *augustales* we find a certain C. Iulius Maternus(?), presumably a Westerner by origin, and P. Aelius Callimorphus, a Greek perhaps from Northern Italy.^{70, 71}

Valerius Martialis must have belonged to some building branch of business to whom his colleagues, the »lapidari« erected a gravestone. The cognomen Martialis occurs in the North of Italy and in the West.⁷⁵ Antonius Barbilus, a merchant, probably from the Orient devoted a small altar to the unconquerable god Mithras.⁷⁶

Among the freedmen whose names are known to us, we also find a mixture of different nations. Iulia Primilla the *liberta* of Gaius, and C. Iulius Successus, her *collibertus*, must have originated from the North of Italy, respectively from Noricum. Their patronus must have been an offspring of a civilian with Iulian civic rights.⁷⁷ Flavius Philippus, a freedman of Titus Flavius Martinus was a Greek⁶⁴ and so was Asclepiades whose name we find incised on an altar dedicated to Iupiter by the decurio T. Hortensius Frequens.⁶⁶ The freed people Urbana and her son Gaetulus had as patronus a Celt by name Aterix. Urbana was probably a Pannonian native, while her son judging by his name was an offspring of an African father.⁷⁸ One imperial freedman is known only by his name Fortunatus, but because of the heavily damaged inscription we cannot guess whose emperor's slave he had been.⁷⁹ The name Fortunatus is characteristic for Oriental and African slaves after Marcus Aurelius.

Mursa was the seat of an imperial procurator. Quintus Corvinus Aemilianus is known to have been a *proc. Augg.* (perhaps during the reign of Marcus Aurelius and Lucius Verus) and he was by origin from the West.⁸¹ Marcus Ulpius Ianuarius is known as a *cornicularius proc. Aug.*, and one could easily guess that he was of Celtic origin although romanised.⁸² Lucius Marcius Avitus, a *b(eneficiarius) proc(uratoris)* was perhaps from Noricum,⁸³ and Caius Iulius Iulianus, also a *b. cos.* was probably a descendant from Northern Italics.⁸⁴

Only some of the examples from the late first, second and early third centuries are chosen here to show that in urban institutions, in craft and trade and in the administration of the province, descendants prevailed of earlier romanised Italics and Westerners, of Greeks and of Orientals. Only occasionally we find among them romanised aborigines.

Then, inscriptions from Mursa in which *legati Aug. pr. pr.* are mentioned, have been discussed. Caius Geminus Capellianus, *leg. Aug. pr. pr.* dedicated some gift to the Mursenses (CIL III 3282). The serving of this legate occurred in the middle of the second century when again a clash with the Jazyges, south of Alisca, burst out. It is assumed the gift was done in connection with some military action, in which the Mursenses distinguished themselves.⁸⁷ In a fragmentary inscription, the name of Castinus the very capable legate at the time of Septimius Severus and Caracalla, is mentioned, by which one could be led to suppose that some military task near Mursa might be connected with it.⁹²⁻⁹⁴

On an altar of outstanding proportions, dedicated to the river gods Danuvius and Dravus, traces of erased names of an emperor and of one legate can be discerned (CIL III 10263) which makes it more than probable that the *ara* was erected by a legate *pro salute* of Elagabal. It is not yet possible to decide which legate

it was but a suggestion may offer itself that in this inscription some war movements may be guessed.^{95, 96}

Inscriptions from Mursa mention four times the leg. II Adi., once the leg. I Adi., once the leg. X Gem. and once the leg. XIV Gem.⁹⁹⁻¹⁰⁹ In the area around Mursa up to Daruvar and Ilok six more inscriptions are so far evident with names of legions, i. e. of the leg. II Ital.,¹¹¹ of the leg. X Gem.,¹¹² leg. VII Gem.,¹¹³ of leg. IV Flavia¹¹⁴ and of leg. I Ital.¹¹⁵ Exceptionally interesting is the inscription with names of several legions and the *cursus honorum* of Herennius Valens.¹¹⁶

Some significant localities near Mursa are known by inscriptions, as for instance Mursella (at present Petrijevci, CIL III 10243) where, as is supposed, leg. XXI Rapax and then leg. XIV Gem. and leg. XXX Ulpia were garrisoned.¹²² Teutoburgium (at present Dalj) is the well known seat of ala II Arav. and of ala I c. R. which distinguished themselves in Domitian's wars.¹²³

All these inscriptions help us somehow to imagine the permanent restlessness and frequent movements of troops in the first three centuries A. D.

Further investigation of inscriptions and sources, new and old, yielded some new knowledge about building activities at Mursa in Hadrian's and his successor's time when large public edifices, temples, shops, perhaps *thermae* had been constructed. Also at the time of the Severi, building activities had been continued with restoration of temples, roads, bridges, statues and so on.¹²⁴⁻¹³⁶ We know of only one early Christian sanctuary, i. e. of the Chapel of the Saint Martyrs when Mursa was the See of the widely known troublemaker, the Arian bishop Valens, in the beginning of the 4th century.¹³⁷ That Mursa also had a stadion, this we find in the sources.¹³⁸

As regards religion and cults it is evident that Jupiter was the most worshipped of all deities. His name is found in numerous inscriptions and his statues from Roman *lararia* have been found or excavated.^{139, 143-147} The cult of Hercules, the god of soldiers, is witnessed by epigraphic and plastic monuments in stone and bronze.¹⁴⁸⁻¹⁵⁹ Silvanus,¹⁶⁰⁻¹⁶⁸ Liber,¹⁶⁹⁻¹⁷⁵ Terra Mater, Vertumnus were worshipped by small farmers, peasants and gardeners who were concerned with the fertility of their land.

If we judge by oriental cults rooted here, Mursa has certainly been a significant centre of merchants, craftsmen, dealers and soldiers, all worshippers of Osiris, Isis, Serapis, Sabazius, Mithras and Kybele. Here also existed a synagogue.¹⁸⁶⁻²⁰⁵

If we take into account all numerous statues preserved from Roman *lararia*, or temples, we come to the conclusion that here too, as elsewhere in romanised centres Apollo, Mercurius, Venus, Amor, Higeia were in high esteem.²⁰⁶⁻²¹² Astonishingly rare are the fragments of early Christianity that have so far been found or excavated which does not necessarily mean that Christians were so extremely few in Mursa.